

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za arheologiju

Ajla Šabanija Softić

***Colonia metalla Domavia* – središte rudarskog distrikta**

Argentaria

(završni magistarski rad)

Mentor:

Prof. dr. Adnan Busuladžić

Sarajevo, 2023.

Sadržaj

1. Uvod	3
2. Historijat istraživanja	6
3. Značaj rudarstva	11
4. Rudarska aktivnost i eksploatacija na tlu Domavije	17
5. Domavija kao administrativni centar rudarstva	20
6. Uprava	24
6.1. Ujedinjeni panonsko-dalmatinski rudnici i njihova uprava	27
6.2. Ujedinjeni panonsko-dalmatinski rudnici srebra i njihova uprava	30
7. Epigrafski spomenici kao izvor za izučavanje rudarstva u Domaviji.....	35
8. Utjecaj rudarstva na razvoj arhitekture Domavije	40
9. Kultovi u Domaviji.....	47
10. Zaključak	56
11. KATALOG NATPISA.....	59
12. Literatura	83
13. Izvori fotografija	87
14. Sažetak.....	89
15. Summary.....	90
16. Biografija.....	91

1. Uvod

Tema završnog rada je *colonia metalla Domavia* kao središte rudarskog distrikta *Argentaria*, odnosno obrada razvoja područja Domavije kroz utjecaj koje je rudarstvo imalo na nju, te na koji način je rudarstvo unaprijedilo ili promijenilo način života tadašnjih stanovnika Domavije te sudbinu same Domavije.

Domavija je sjedište rimskog rudarskog distrikta koje se nalazi u blizini današnje Srebrenice, te je zbog bogatih nalazišta rude srebra tokom rimskog perioda bilo predmet interesovanja Rimljana a zatim i njihovog osvajanja. Dolaskom na ovo područje pokrenuli su i unaprijedili eksploataciju rude. O brzini razvitka i značaja koji je imala Domavija kao rudnosno područje govori upravo naziv *colonia metalla Domavia*. Naziv *colonia* predstavlja najveći rang municipaliteta, najviši status koji je neki grad mogao dobiti u rimskoj državi, dok *metalla* ukazuje na rudarski karakter ovog područja.

Razvitkom i daljnjim napredovanjem Domavija postaje središte rudarskog distrikta *Argentaria*. Tokom I stoljeća, Domavija je bila upravno sjedište prokuratora za rudnike srebra Dalmacije, a zatim tokom druge polovine II stoljeća, tačnije od perioda vladavine Marka Aurelija (161-180.) do vladavine cara Komoda (180-192.) postaje i administrativno-pravno središte za sve rudnike Dalmacije i Panonije, te u III stoljeću, od perioda vladavine cara Komoda, centar i sjedište za rudnike srebra Panonije i Dalmacije. Dalmacija i Panonija su provincije koje su zauzimale dijelove prostora današnje Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Crne Gore, Srbije, Slovenije, Slovačke, Austrije te Mađarske. Eksploatacija ruda sa ovog područja je vršena intenzivno od druge polovine II stoljeća pa do IV stoljeća, znači skoro 200 godina. Vrhunac eksploatacije i razvoja Domavije se bilježi u toku III stoljeća. O ovome svjedoče brojni epigrafski spomenici koji će biti analizirani u radu.

Rad ima za cilj da predstavi značaj koji je rudarstvo imalo na razvoj Domavije. Napredak koji je Domavija doživjela zahvaljujući rudarstvu je vidljiv u svim segmentima, jedan od dokaza su ostaci građevina poput kurije (gradske vijećnice), tribunala (sudnice), termi, te postojanja gradske tržnice (*macellum*) i talionice. Arheološka istraživanja su dokazala da je Domavija imala razvijenu urbanu kulturu poput drugih velikih gradskih centara rimske imperije.

Također razvoj Domavije je za posljedicu imao i naseljavanje i dolazak ljudi različitog etničkog porijekla, poput Grka, Orientalaca i dr. koji su tu dolazili većinom kao fizički radnici u rudnicima, ali i kao trgovci i zanatlije. Kroz epigrafske spomenike, koji pružaju najbolje dokaze o različitom etničkom prisustvu će biti obrađen i etnički sastav stanovništva na području Domavije, ali i različiti kultovima koji su se tu pojavljivali upravo zahvaljujući ovom faktoru, što će pokazati do koje mjere je rudarstvo bilo zaslužno za naseljavanje ljudi različitog etničkog porijekla na teritorij Domavije.

U fokusu rada će biti analiza različitog arheološkog materijala, bilo da su u pitanju epigrafski, građevinski ili neki drugi ostaci, koji govore o značaju rudarstva, njegovom razvoju na ovom prostoru, organizaciji uprave, tj. preraspodjeli vlasti i organizaciji rudarskih aktivnosti. Pored toga, rad ima za cilj osvijetliti sistem rudarstva Domavije ali i općenito balkanske regije, tj. njenu povezanost sa prijestolnicom, samu hijerarhiju administracije rudarstva, naglasivši značaj Domavije zbog koje je postala administrativni rudarski centar. Kroz to rad će se baviti i organizacijom i upravom ujedinjenih panonsko-dalmatinskih rudnika, ali i ujedinjenim panonsko-dalmatinskim rudnicima srebra i njihovom upravom, zatim utjecajem rudarstva na razvoj arhitekture Domavije te religijskim kultovima koji se javljaju na ovom području.

Služeći se hronološkom, kvalitativnom, kvantitativnom metodom te analizom, sintezom i tematskom metodom i uz pomoć literature te epigrafske građe, nastojat će se obraditi i detaljno analizirati tematika, te što bolje prikazati kako tekstualno tako i vizualno. Cilj je da se dobije sistematski pregled i zaključak o utjecaju koji je izvršilo rudarstvo na područje Domavije, njen razvoj u arhitektonskom, etničkom, religijskom smislu ali i uticaj na razvoj života tadašnjeg stanovništva Domavije.

Za izradu rada najviše će pomoći radovi posvećeni rudarstvu, poput radova i djela Ante Škegre koji opisuju eksploataciju i upravu različitih rudarskih centara kako Dalmacije tako i Panonije, kao što su *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije, Eksploatacija srebra na prostoru rimskih provincija Dalmacije i Panonije*. Pored Škegre, veliki doprinos polju rudarstva dao je i Slobodan Dušanić, a njegova djela poput *Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji* pomažu u općem prikazu organizacije rudarstva na širem području Carstva. Pored ovih autora, značajno u polju rudarstva ostavlja doprinos i Ivo Bojanovski, čiji radovi, poput *Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, su također korištena u svrhu izrade rada. Osim rudarstva, za izradu rada su od velikog značaja i djela koje je objavio Radimsky, a koja bilježe prva otkrića i iskopavanja na prostoru Domavije.

Za obradu epigrafskih spomenika koji su korišteni kao izvor za izučavanje rudarstva u Domaviji ali i kultova koji su zabilježeni na istim, korištena su djela Envera Imamovića *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, te rad Ive Bojanovskog *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora* ali i mnogi drugi. Od savremenih istraživača veliki doprinos u polju izučavanja antičkog rudarstva dao je Alfred Michael Hirt, te njegovo djelo *Imperial Mines and Quarries in the Roman World*, a pored njega i Amra Šaćić Beća koja se posebno bavi administracijom i upravom u antičkom periodu na prostoru Bosne i Hercegovine, te izučavanjem antičkih rudarskih predjela Bosne i Hercegovine kroz akcenat na značaj epigrafskih spomenika u izučavanju.

2. Historijat istraživanja

Naučni interes za rudarska područja Bosne i Hercegovine počinje sa prvim istraživanjima, na kojima se zapažaju mnogi zanimljivi ostaci, pomoću kojih će se kasnije dobiti potpuna slika života, naselja, administracije i uprave na tim područjima. Jasniju sliku te ogromnog doprinosa u tome pružili su epigrafski spomenici, koji pružaju uvid u hronološki razvoj ovih područja.

Do otkrića Domavije dolazi krajem 19. stoljeća, sasvim slučajno, u sklopu austrougarskog projekta geološkog izučavanja Bosne i njenih rudokopa, tj. tokom istraživanja plemenitih metala i otvaranja rudnika srebra, olova i cinka u području planine Kvarc, istočno od Srebrenice u istočnoj Bosni. Tom prilikom su sa otkrićem rudnih žila otkriveni i ostaci i ruševine rimskog rudarskog grada.

Kako bi se utvrdile mogućnosti rudarske eksploatacije na već poznatom rudonosnom distriktu istočne Bosne, osniva se rudarsko društvo „Bosnia“ u Beču 1880. godine koje ima za cilj pronaći i otkriti antičku Argentariju, već poznatu sa Tabule Peutingerijane.¹

Ovaj zadatak biva povjeren Ludvigu Pogatschnigu, rudarskom stručnjaku, koji sa istraživanjem počinje 1881. godine i bilježi mnoštvo značajnih otkrića bitnih i za rudarsku aktivnost, te historiju rudarstva ali i brojne znamenitosti koji govore mnogo više o životu tamošnjeg stanovništva. On bilježi mnoštvo troskovišta na području Srebrenice. Također, navodi da su rudarski kopovi iz rimskog perioda išli jednim smjerom, bez poprečnih kopova, a ulazi su bili toliki da se ruda mogla izvoziti i uvoziti. Svi rudokopi su bili povezani cestama koje su vodile talionici u Gradini. Prema načinu gradnje, dimenziji pravaca i iskopima uočena su dva perioda najvećeg cvata rudarstva: doba rimskog carstva i doba srednjeg vijeka.²

Tokom 1883. godine, sa ciljem da izmjeri snagu vode u Gradini, Pogatschnik uočava prve ostatke ovog grada, koji izranjaju iz nanosa vijekova. Na mjestu gdje se sastaju Majdanski potok i Saska rijeka prvo uočava hrpu kamenja, zatim temelje porušenih zgrada pa pri daljnjem razgledanju bilježi i prvi otkriveni fragmentirani natpis na kojem se uočava sljedeći tekst *I. O. M. ET GENIO LOCI.*³

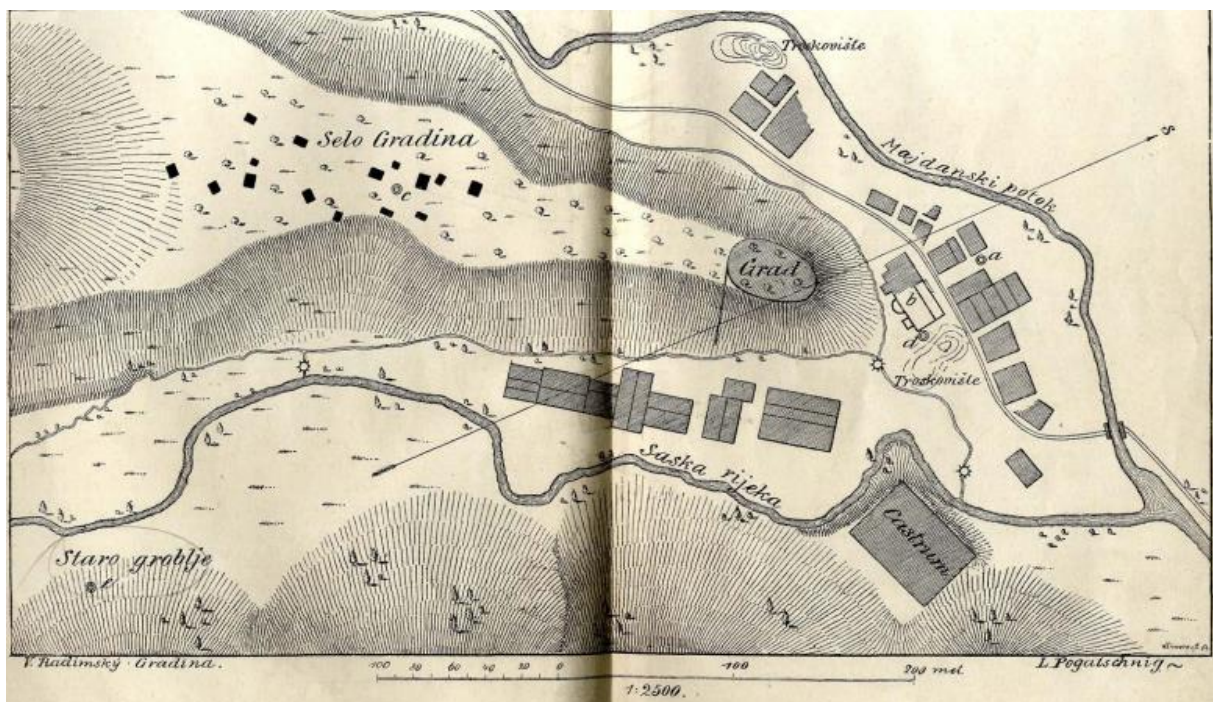
¹ Bojanovski 1988, 194.

² Pogatschnig 1890, 125-188.

³ Radimsky 1891, 4-5.

Iskopine tada obilazi arheolog i rudarski satnik V. Radimsky sa ciljem da organizuje sistematsko istraživanje objekata, te taj posao povjerava Pogatschnigu, koji pored rudarskih vodi brigu i o arheološkim istraživanjima.⁴

Sljedeći pronađeni nalaz je bio od izuzetnog značaja. U pitanju je počasna baza posvećena Luciju Domiciju Erotu, rimskom vitez, upravitelju panonskih i dalmatinskih rudnika (*L. Domitio Eroti, viro ex eustris turmis egregio procurator metallorum Pannon. Et Delm...* CIL III 12721 = AEM XVI, 92). Spomenik otkriva da je u ovom gradu bila smještena uprava svih panonskih i dalmatinskih rudnika.⁵ Krajem 1884. godine pronalazi se i nadgrobni natpis Katilije Trifine, te daljnjim iskopavanjem ukazaše se i ostaci građevine za koju se poslije ustanovilo da je predstavljala gradsku vijećnicu, *curiu*. Detaljnijim prekopavanjem vijećnice Pogatschnik pronalazi i spomenike posvećene caru Aleksandru Severu i njegovoj majci Juliji Mameji, uzidane u stepenice koje su vodile u podzemne prostorije. Ovi spomenici otkrivaju po prvi put ime samog municipija, dakle *Domav...* što je bilo skraćeno od *Domavia* ili *Domaviae*.⁶ Do 1885. godine otkrivene su još nedirnute rudne žile, a pored toga napredovali su i radovi na arheološkom istraživanju.⁷

Slika 1. Načrt varoši Domavije

⁴ Bojanovski 1988, 194.

⁵ Radimsky 1891, 5-6.

⁶ Isto, 8.

⁷ Bojanovski 1988, 194.

Tokom 1890. godine istraživanje Domavije se fokusira prvenstveno na otkrivanje tlocrta samog grada i ustanovljavanju njegove površine, a zatim detaljnije istraživanje pojedinih građevina. Izvještajem istraživanja ove godine pružena je i karta (sl.1.) na kojoj se uočavaju razni elementi te se time dolazi do zaključka da je zapravo prostor Domavije imao mnogo veću površinu nego što se to u početku i smatralo.⁸

Istraživanjem 1891. godine istražile su se i bočne zgrade koje su bile uz gradsku vijećnicu, ali i građevine uz desnu obalu Saske rijeke, za koje je utvrđeno da su ostaci rimskih termi. Među tim ostacima pronađeni su brojni nalazi, ali značajniji ostaci su epigrafski spomenici koji su najvjerodostojniji izvori za pručavanje. Jedan od takvih je spomenik iz 220.g.pr.n.e. koji svjedoči o dovodu vode u rimske terme za vrijeme cara Heliogabala *[[Im[p(erator) Caes(are) M(arco) Aure]]]/[[[li]o [Antonino Aug(usto) III]]] / [[et] Com[azonte co(n)s(ulibus)]]] / Val(erius) Super v(ir) e(gregius) pr[o(curator) argentari]/arum balneo p[ublico a]/quam sufficiente[m ind]/ux[it].⁹ Pored toga, pronađeni su spomenici posvećen carevima Gallu i njegovom sinu Volusianu, koji su vladali od 251. do 254. g.pr.n.e. na kojim je Domavija navedena u statusu kolonije, dok je u periodu vladavine Aleksandra Severa (225-235.g.pr.n.e.) bila u statusu municipija.¹⁰*

Sljedećih godina istraživanja, 1892. i 1893. godine, nakon smrti Lj. Pogatschniga, istraživanja se nastavljaju pod vođstvom Eduarda Vorličeka, čiji je fokus na potpunom otkriću termi i sudnice, te gornjeg dijela grada.¹¹ Rezultate ovih istraživanja objavljuje V. Radimsky u *Glasniku Zemaljskog Muzeja*, gdje pominje i pronađene epigrafske spomenike, ali se ne bavi njihovom detaljnom analizom. On u člancima navodi stanje spomenika, te čitanje natpisa.

Nakon istraživanja arheoloških građevinskih ostataka u samom centru Domavije, istraživanja su vršena i na pronađenim nekropolama od strane Milice Baum i Dragoslava Srejovića koji rezultate svoj istraživanja objavljuju u *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*.¹²

---

⁸ Radimsky 1891, 1-24.

⁹ CIL III, 12734 = AE 1893, 130

¹⁰ Radimsky 1892, 1-24.

¹¹ Radimsky 1894, 1-48.

¹² Baum, Srejović 1959, 23-55; 1960, 3-31.

Proučavanjem rudarstva u antičkoj Dalmaciji i Panoniji, a među njima i proučavanjem rudarstva u mikroregiji Domavije bavilo se više naučnika. Njihovi radovi su najčešće bili fokusirani na rudarsku topografiju, a manje na sam razvitak rudarstva te metalurgije, te se bogatije informacije o razvitku metalurgije teško mogu pronaći. Sačuvano je jako malo materijalnih ostataka vezanih za rudarstvo, a izvori pružaju oskudne podatke o tome. Također, rudarska okna su korištena i nakon antičkog perioda pa su zatirala tragove prethodnih rudarskih radova, te se ni na taj način nije moglo doći do vjerodostojnijih i značajnijih podataka. Značajan podatak vezan za rudarstvo i organizaciju rudarske uprave pružaju epigrafski spomenici, tako da su oni izrazito značajni u proučavanju rudarstva. Pored njih, podatke o rudarstvu pružaju i materijalni ostaci poput alata kojima su se koristili rudari.

Esad Pašalić je jedan od prvih domaćih naučnika koji je dao svoj doprinos u izučavanju rudarstva. Imao je veliko interesovanje za privredu, odnosno rudarstvo u antičkom periodu, ali i ranijem, te postavlja odlične temelje za daljnji razvoj istraživanja rudarstva te ulogu epigrafskih spomenika u istraživanju istog. Kroz rad *O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini* Pašalić predstavlja rimsku upravu i nadzor nad rudnicima, uslove i položaj rudara u antičkim rudnicima u Bosni i Hercegovini.¹³

Osamdesetih godina XX stoljeća u ovom polju se ističe Ivo Bojanovski, koji se bavi istraživanjem rudarskih nalazišta u Bosni, razvojem rudarstva ali i epigrafskih spomenika kao izvora za njegovo proučavanje. Poseban interes pokazuje Ivo Bojanovski kroz svoja mnogobrojna djela i radove, poput *Severiana Bosnensia*, objavljen u *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, u kojem Bojanovski obrađuje pronađene spomenike na području istočne ali i sjeverozapadne Bosne, te govori o njihovom historijskom značaju. Najbolji doprinos povezanosti rudarstva i epigrafskih spomenika ističe kroz *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*. Generalno, Ivo Bojanovski se bavio razvitkom rudarstva i metalurgije, njegovom ulogom na razvoj područja u kojima je bilo zastupljeno, kontekstom epigrafskih spomenika kroz ulogu rudarstva i njihov značaj u tom pogledu. Osim brojnih pojedinačnih dijela koje je pisao, svoj naučni opus je objedinio u djelu *Bosna i Hercegovina u antičko doba*.¹⁴

---

¹³ Pašalić 1954.

¹⁴ Bojanovski 1988., 193-204.

Detaljnu sistematizaciju gospodarstva, a među tim i rudarstva daje Ante Škegro u svom djelu *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, gdje obrađuje upravu rudnika, eksploataciju svih vrsta ruda zastupljenih u provinciji Dalmaciji i njihovu detaljnu analizu. Pored ovoga, doprinos daje i djelom *Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije* koje je značajno za izradu ovog rada.¹⁵

Sistematizaciju epigrafskih, kulturnih i votivnih spomenika sa cjelokupnog područja Bosne i Hercegovine, pa tako i Domavije, kroz arheološki aspekt je obradio Enver Imamović u svom djelu *Antički kulturni i votivni spomenici na tlu Bosne i Hercegovine* te na taj način objedinio i kategorisao ovu grupu izvora koja ima izrazit značaj u proučavanju rudarstva te otkrivanja duhovnog života tadašnjih stanovnika Domavije.¹⁶ Korisnu dopunu Imamovićevoj knjizi pruža Paškvalin koji se bavi spomenicima i kultovima koji se javljaju na njihovim posvetama.¹⁷

U nešto skorijem vremenu temom antičkog rudarstva se bave i regionalni naučnici poput Slobodana Dušanića¹⁸, Mirjane Sanader¹⁹ te Ante Škegre²⁰, dok se od naučnika koji ne pripadaju našem govornom području ističe Alfred Hirt, koji obrađuje čak i bosanskohercegovačke rudnike, pored ostalih rudnika rimskog svijeta.²¹ Naučnici sa prostora Bosne i Hercegovine koji se danas bave značajnijim istraživanjem rudarstva i epigrafskih spomenika jeste Amra Šaćić Beća²², te Salmedin Mesihović.²³

---

¹⁵ Škegro 1998, 1999.

¹⁶ Imamović 1977.

¹⁷ Paškvalin 1963.; Isto, 1969.; Isto 1970.

¹⁸ Dušanić 1977, Isto, 1980.

¹⁹ Sanader 1996.; Isto, 1999

²⁰ Škegro 1999.

²¹ Hirt 2010, 48-106.

²² Šaćić Beća 2016, Isto 2022.

²³ Mesihović 2011.

3. Značaj rudarstva

Rudarstvo je tokom historije predstavljalo značajan vid privrede, jer se uz pomoć njega odvijala najvećim dijelom robno novčana trgovina, kovanje novca, te odvijao razvoj i napredak određenih područja. Stoga, istraživanje antičkog rudarstva ima izrazito značajno mjesto u istraživanju antičke historije. Naši prostori su bili bogati i poznati po rudnom bogatstvu, te se eksploatacija vršila od prahistorijskog doba i prije dolaska Rimljana, a samim njihovim dolaskom se unaprijedila i intenzivirala. Sve to se odrazilo i uticalo i na razvoj i sudbinu ovog područja. Proučavanjem rudarstva, njegove uloge i značaja, upoznajemo privredne prilike ovog prostora, topografiju i saobraćajne veze Bosne i Hercegovine, ali i ostalih područja bogatih rudom.

Rudarstvo predantičkog doba Bosne i Hercegovine nije dobro poznato, te o njemu postoje oskudni podaci, vrlo malo izvornih podataka kod antičkih pisaca, nešto malo materijalnih ostataka poput rudarske opreme, alata i dr., a naročito malo terenskih ispitivanja rudnika iz tog doba.²⁴ Međutim, poznato je da je na području Ilirika vršena eksploatacija bakra, srebra, zlata i željeza, još od kasnog eneolita. Tragovi eneolitskog rudarstva su zabilježeni na Gradini Zecovi kod Prijedora, na Debelom Brdu u Sarajevu, na gradini Alihodže u dolini Bile, na području Gornje Tuzle i dr. Iz ovog perioda se razlikuju dvije faze rudarsko-metalurških aktivnosti: prva faza do invazije Kelta gdje je bila zasutpljena eksploatacija bakra te njegovo miješanje sa kalajem i kositrom kako bi se dobila broza, a druga faza je period nakon invazije Kelta kada preovladava eksploatacija plemenitih metala i željeza.²⁵ Narod predantičkog perioda je zasigurno uz upotrebu metala ostvarilo bolje uslove života i rada, ali je to sa sobom donijelo i socijalnu diferencijaciju, te stvaranje novih društveno-ekonomskih odnosa. A. Benac ukazuje na značaj rudarstva i razvoja metalurgije kroz promjenu u ishrani stanovništva, jer se metalom omogućila izrada novog i upotrebnijeg oružja i oruđa, koji su omogućavali bolju proizvodnju, lov i odigrali napredak u materijalnoj kulturi, pa je sve rezultiralo raznovrsnijim i boljim načinom ishrane.²⁶ Pored ovoga, promjena se desila i u načinu stanovanja i tipovima nastambi, te se počinju graditi gradinska naselja kao utvrde pogodne za odbranu, jer u to doba

---

²⁴ Pašalić 1954, 48.

²⁵ Škegro 1999, 23.

²⁶ Benac 1951, 271-279.

nastaju znatna previranja.²⁷ Zaigurno, upotreba metala je odigrala važnu ulogu u promjeni raznih vrsta djelatnosti.

Postavlja se pitanje među naučnicima da li je sa dolaskom Rimljana zaista počela intenzivna eksploatacija rude. Prema Devisu, čije mišljenje prenosi Pašalić, na prostoru Balkana nije bilo razvijeno prehistorijsko rudarstvo i ono se počelo razvijati sa Rimljanima, a zaključak zasniva na malom broju pronađenih rudarskih alatki iz prehistorije.²⁸ Međutim, suprotno mišljenju Devisa i njegovih istomišljenika, rudarstvo je iz prethodno gore navedenih dokaza postojalo i tokom prehistorijskog perioda i odigralo značajnu ulogu u njegovom daljnjem razvoju. Rudarstvo je predstavljalo, kako to Pašalić navodi, sudbonosan faktor u životu zajednica koje su ovdje živjele.²⁹

Rudna bogatstva naših prostora su svakako bila poznata različitim osvajačima tog perioda. Upravo to je i bio jedan od razloga osvajanja ilirskog područja od strane Rimljana, pored njegovog geopolitičkog položaja.³⁰

Slika 2. Rudnici u Rimskom carstvu

²⁷ Isto, 121-138.

²⁸ Devis 1938, 405-418.

²⁹ Pašalić 1954, 67.

³⁰ Škegro 1999, 39, Isto 1998, 89.

Nakon što su iskorištena rudna bogatstva iz ostalih dijelova Carstva i nakon što je osvojen današnji prostor Bosne i Hercegovine te provincije Dalmacije, prešlo se na eksploataciju rudnih bogatstava na tom području. Prvenstveno su iskorištena zlatna rudišta, skoncentrisana u srednjobosanskom rudonosnom području sa centrom na planini Vranici.³¹ Nakon osvajanja Dacije, eksploatacija zlata se prebacuje na to područje, iskorištavajući bogate rudnike zlata u Karpatima. Tada Rimljani iskorištavaju sposobnosti Ilira te se oni naseljavaju u okolna područja novoosvojenih rudnika i služe kao rudari.³² Skretanjem fokusa sa zlatnih rudnika u Dalmaciji, u centar eksploatacije tada dolaze rudnici srebra i željeza. Rudnici srebra se razvijaju u području oko Srebrenice, nazivanom još i Argentaria, upravo po rudi srebra, dok se rudnici željeza razvijaju oko Ljubije, na Sani i Japri u zapadnoj Bosni. Interes za rude ovih područja se povećavao sa vremenom, kako su rudnici u ostalim dijelovima Carstva bivali sve iscrpljeniji, a potrebe Carstva sve više rasle, zbog osvajačkih pohoda ali i carskog fiska za metalima.

Zbog ovoga je poraslo značenje srebrenih rudišta, pa je područje Srebrenice, odnosno Domavije, koje je bilo bogatom srebrom upravo dobilo na značaju, te doseglo prvo rang municipija (CIL III 12741) a zatim i kolonije (CIL III 12728, 12729), te postalo centrom rudarske uprave za sve rudnike Panonije i Dalmacije (CIL III 8361, 12721).³³ Rudarstvo se u ovim dijelovima toliko razvijalo i dobilo na važnosti, da su, prema nekim autorima, rudnici u našoj zemlji bili bolje i savremenije opremljeni od istovremenih rudnika u Britaniji i Hispaniji.³⁴ Generalno, može se zaključiti da su Rimljani imali veliki udio u proširenju rudarstva na prostoru Dalmacije, odnosno današnje Bosne i Hercegovine.

Tokom rimskog perioda na prostoru Bosne i Hercegovine se ističu tri oblasti rudonosnih nalazišta: srednjobosanska, zapadnobosanska i istočnobosanska. Svaka od njih je bila poznata po određenoj rudi koja se iskopavala na tom prostoru. Na teritoriji srednje Bosne je bila zastupljena eksploatacija zlata, na prostoru zapadne Bosne eksploatacija željeza, dok je na prostoru istočne Bosne bilo zastupljeno srebro.

---

³¹ Bojanovski 1982, 90.

³² Patsch 1897, 665-673.

³³ Bojanovski 1982, 94.

³⁴ Devis 1938, 405-418.

Srednjobosanska oblast je najstariji rudarski reon u Bosni i Hercegovini. Najviše je vađeno zlato, a pored njega još se eksploatisalo i željezo, srebro, olovo, bakar i vjerovatno živa. Najpoznatija rudišta ove oblasti su planina Vranica i porječje Vrbasa, dolina Lašve, te područje Kreševa, Fojnice, Busovače i Vareša. Najveća rudišta zlata su bila na Vranici i porječju gornjeg Vrbasa. Eksploatacija ruda je zabilježena još u prehistorijsko doba, odnosno u toku bronzanog perioda. Brojni su i pomeni antičkih pisaca o dobijanju zlata iz ovog područja. Zlato se vadilo iz ruda te ispiralo iz rijeka.³⁵

Zapadnobosanska rudarska oblast je obuhvatala prostor Jajca, Sane, Japre i Une. Ovi krajevi su bogati i poznati najviše po željezu, a pored toga tu se pronalazila i ruda olova i bakra. Također i na ovom prostoru tragovi rudarstva sežu u prehistorijski period.³⁶ Radimsky je na Gradini u Majdanu otkrio predrimsko naselje u kojem se topila i obrađivala ruda željeza, a dolaskom Rimljana na taj prostor naselje se premješta na prostor Sinjakova u blizini Majdana, a Gradina se koristi kao utvrda za zaštitu.³⁷ U Mrkonjić Gradu, nedaleko od Majdana su se nalazile topionice, te je zabilježeno mnogo troske. Zahvaljujući epigrafskim spomenicima može se pratiti razvoj ovog rudarskog distrikta, promjene koje se dešavaju, prelazak iz javnog u privatni zakup, te također vršiti komparacija sa rudarskim distriktom istočne Bosne. Eksploatacija na ovom prostoru također, kao i u Domaviji, počinje u I stoljeću a vrhnuac doživljava u III stoljeću, za vrijeme dinastije Severa, čemu svjedoče epigrafski spomenici iz kojih se saznaje mnogo više o ovom području, rudarstvu te upravi. Spomenici su u najvećem broju pronađeni u dolinama rijeka Sane i Japre, u ostacima antičkih rudarsko-metalurških radionica i pogona. Rudarski distrikt je bio omeđen prirodnim granicama planine Kozare na sjeveru, Manjače na istoku, Vlašića na jugoistoku i Grmeča na jugozapadu.³⁸ Do promjena u upravi dolazi za vrijeme cara Vespazijana (69-79) kada na snagu stupa municipalna uprava koja mijenja organizaciju mezejskih zajednica, pa se formira *territorium metalli*, prilikom čega je jedan dio mezejskih zajednica pripao *ager publicus* i provinciji Panoniji, a drugi pri *municipium Baloie* ostao u Dalmaciji.³⁹ Tokom II stoljeća, prema Dušaniću, japranski rudnici su pripadali upravi *ferrariae Pannonicae*, a sanski *ferrariae Dalmaticae*, te tokom III stoljeća dolaze pod jedinstvenu upravu panonske administrativne jedinice.⁴⁰ Rudnici željeza su tokom II stoljeća pripadali državi, te ih je ona davala u zakup namjesnicima. O ovome svjedoči natpis iz Virnuma

---

³⁵ Pašalić 1954, 49-55.

³⁶ Isto, 55.

³⁷ Radimsky 1893, 180-183.

³⁸ Pašalić 1954, 55-56.

³⁹ Bojanovski 1988, 267.

⁴⁰ Dušanić 1977, 83-84.

u Noriku⁴¹ posvećen Izidi Noreji od strane rudarskog prokuratora Kvinta Septueja Valenta za zdravlje Kvinta Seputeja Klementa, zakupnika rudnika željeza Norika, Panonije i Dalmacije, te za prokurate Tiberija Klaudija Heraklea i Gneja Oktavijana Sekunda.⁴² Ovaj zakupnik je držao u zakupu rudnike triju provincija Panonije, Dalmacije i Norika, a svi veliki zakupnici su imali pravo korištenja rudnika u periodu od pet godina, te su pola profita dostavljali u carski fisk.⁴³ Osim zakupnika, na spomeniku se spominju i tri prokuratora, od kojih je jedan zasigurno imao u nadležnosti sjeverozapadne rudnike. Situacija se mijenja tokom II stoljeća, u vrijeme vladavine Marka Aurelija, te dolazi do ujedinjenja rudarske uprave (*metalla Pannonicorum et Delmaticorum*) neovisno o sirovini koju su eksploitalisali. Na njihovom čelu se nalazio carski namjesnik, *procurator metallorum*, a sjedište uprave je postala Domavija.⁴⁴ Za vrijeme vladavine Komoda (177-192), u Domaviji se pojavljuju carski prokurator za rudnike srebra, bez rudnika željeza, što znači da su se rudnici željeza odvojili od rudnika srebra, te su se opet počeli izdavati zakupnicima.⁴⁵ U periodu između 201. i 209. godine ponovno dolazi do promjene u upravi ferarija, kada konduktore zamjenjuju carski povjerenici, *procurates Augusti*, a uprava je u Mursi.⁴⁶

Istočnobosanska rudonosna oblast obuhvata područje Podrinja, Srebrenice, tj. istočni dio Bosne i Hercegovine. U njoj su eksploitalisane rude olova, olovo-cinka, te bakra, a najznačajnija su olovno-cinkana srebrenosna rudišta kod Srebrenice. Iskopavanja su vršena u periodu 1883. do 1893. godine, te su otkriveni brojni materijalni, građevinski ostaci javnih zgrada, poput termi, vijećnice putem kojih se dobijala slika o veličini i značaju ovog mjesta, pa procijenjivao čak i broj stanovnika. Ovo područje je najbolji primjer razvoja kroz rudarstvo, te je na osnovu otkrića zasigurno da je igrao veliku ulogu u životu ovog dijela Rimskog Carstva. Intenzivna eksploatacija rude na prostoru istočne Bosne započela je, prema epigrafskim izvorima, za vrijeme vladavine careva Trajana i Hadrijana (98-138).⁴⁷ Iz tog perioda su pronađene serije posebnih novčanih jedinica, *nummi metallorum*, kovanih u vrijeme careva Trajana i Hadrijana sa njihovim likom na aversu i legendom. Uzrok tome je bio rat sa Dačanima, kada se nakon osvojenih teritorija Dacije zlato počinje eksploitalisati na prostoru Dacije, a na

---

⁴¹ CIL III 4908.

⁴² *Isidi Norei(ae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / pro salute / Q(uinti) Septuei 5 / Clementis / con(ductoris) fer(rariarum) N(oricarum) P(annoniarum) D(almatiarum) / et Ti(beri) Cl(audi) Heraclae 10/ et Cn(aei) Octa(vi) Secundi / pro(curatorum) fer(rariarum) Q(uintus) Septueius / Valens pro(curator) ferr(ariarum) (CIL III, 4809).*

⁴³ Merdanić Šahinović 2020, 180.

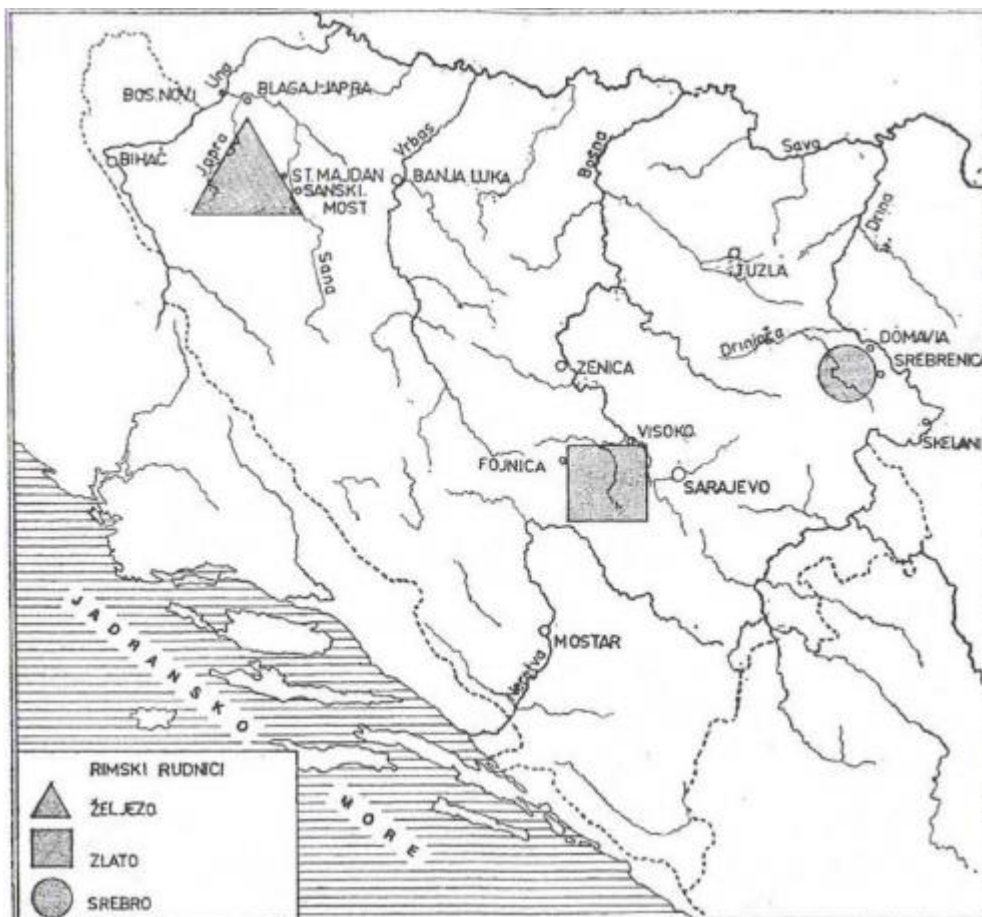
⁴⁴ Hirt 2010, 139.

⁴⁵ Dušanić 1977, 88.

⁴⁶ Šajin 2014, 127.

⁴⁷ Škegro 1999, 110.

prostoru Dalmacije se umjesto zlatnih rudokopa, koji su već bili prilično iscrpljeni, intenzivnije počinju razvijati rudnici srebra.⁴⁸ Zbog ovoga otpočinje intenzivna eksploatacija srebra na prostoru istočne Bosne, te ona dobija na značaju. Ubrzo sve to rezultira i da Domavija postaje municij a poslije doseže i status kolonije. Također, postaje upravnim sjedištem za sve rudnike na prostoru Panonije i Dalmacije, a nakon toga i upravno sjedište za rudnike srebra na prostoru Dalmacije i Panonije. Ruda se najviše vadila na prostoru Kvarc planine, i ti prostori su bili cestovno povezani sa Domavijom. U ovom distriktu se, prema mišljenju inženjera Mehmeda Ramovića, u toku rimskog i srednjovjekovnog perioda izvadilo oko 800.000 toona rude, a od toga 120 tona srebra i 50 tona olova.⁴⁹ Međutim, više o ovom području svakako slijedi u sljedećem poglavlju.

Slika 3. Pregledna karta antičkog rudarstva u Bosni sa tri rudonosna distrikta

⁴⁸ Bojanovski 1982, 93

⁴⁹ Ramović 1960, 38-39.

4. Rudarska aktivnost i eksploatacija na tlu Domavije

Najveće količine srebra, pored Sardinije, Hispanije, Galije te Britanije, Rimljani su dobijali upravo sa područja Ilirika. Tu je u antičkom periodu najveća eksploatacija srebra bila koncentrisana upravo na područje Domavije, te Ulpijane (Kosovo), Kosmaje i Rudnika (Srbija), i bazena rijeka Lima i Čehotine (Sandžak).⁵⁰ Eksploatacija metala na ovim prostorima je vršena i prije rimske okupacije, ali je nastavljeno u najvećem broju slučajeva i nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine.⁵¹ Eksploatacija rude na području istočne Bosne se vršila na prostoru planine Kvarc, a karakteristika ovih rudokopa jeste što nemaju poprečne kopove, kao srednjovjekovni, nego idu u jednom smjeru.⁵²

Najznačajnije područje istočnog rudarskog distrikta je bila upravo Domavija, koja je bila u sastavu *Argentarie*.⁵³ Istraživanjem ovog područja u periodu od 1883. do 1893. godine otkriveni su brojni značajni nalazi koji su uveliko pomogli pri rekonstrukciji načina života tadašnjih stanovnika, ali i iznijeli brojne dokaze o intenzivnim rudarskim radovima. Uvidom u epigrafske spomenike se također došlo do podataka o organizaciji rudarske uprave. Najvažnija otkrića je objavio Radimsky obradivši rezultate sistematskih istraživanja. Tim istraživanjima su ustanovljeni ostaci gradske vijećnice, *curie*, a unutar nje su bile statue careva te brojni spomenici prokuratora. Pored kurije pronađeni su ostaci komada olovne rude, olovni odlivci, troska, poluistopljena olovna ruda, bronzana i željezna oruđa, dijelovi zemljanih lampi i sl. koji su svjedočili rudarskim radovima.⁵⁴ Zbog ovakvih ostataka Pogatschnig⁵⁵ je za ovu zgradu smatrao da su ostaci talionice, međutim naknadnim istraživanjem te brojnim pronađenim nalazima unutar nje ustanovljeno je da su u pitanju ostaci gradske vijećnice. Pored Pogatschniga, i A. Rucker smatra da je gradska vijećnica zapravo bila talionica⁵⁶, međutim njena stvarnu lokacija nikada nije utvrđena, iako je zasigurno morala postojati i predstavljao bi je masivniji objekat, ili nekoliko manjih talionica. Prema Pašaliću, talionica bi trebala postojati na mjestu gdje se nalaze troskovišta, tj. na obali Saske rijeke i Majdanskog potoka.⁵⁷

---

⁵⁰ Dušanić 1977, 66-93.

⁵¹ Pašalić 1960, 93.

⁵² Pašalić 1954, 60.

⁵³ Naziv na područje oko današnje Srebrenice, poznato po rudi srebra, od čega i dolazi naziv *Argentaria*

⁵⁴ Pašalić 1954, 60.

⁵⁵ Pogatschnig 1894, 156.

⁵⁶ Rucker 1901.

⁵⁷ Pašalić 1954, 62.

Sa interesovanjem za ovaj prostor i njegova rudna bogatstva počinje i razvoj, kako infrastrukturni, tako i na polju rudarstva, trgovine, dolazi do dovođenja stručnih lica, tehnološkog karaktera zbog povećanog obima proizvodnje. Upravo ovo biva razlog za brzo uspinjanje Domavije iz statusa vikusa u municipij, što se dešava najkasnije početkom vladavine Septimija Severa (193-211), a kasnije i iz municipija u rang kolonije, čemu svjedoči spomenik na kojem je zabilježen natpis COL M D, što vjerovatno predstavlja *coloniae metallae Domavianae*⁵⁸ pa se iz toga saznaje, pored statusa kolonije, i njeno samo ime.⁵⁹

Eksploataciji rude na prostoru Domavije, pored brojnih epigrafskih spomenika sa informacijama o statusu grada i organizaciji rudarske uprave, svjedoče i drugi materijalni ostaci koji se direktno povezuju sa rudarskom aktivnošću. Neki od njih su i brojni ostaci rimskog novca. Pronađen je komad olova sa natpisom XX što znači 20 funti i odgovara vrijednosti težine tog komada olova. Također, u neposrednoj blizini kurije su otkriveni srebreni i bakarni

Slika 4. Dalmatinski rudnički novac

novčići datirani u period vladavine careva Trajana pa sve do vladavine Konstantina II, odnosno prijelaz iz I u II st. pa sve do IV st.⁶⁰ Dušanić smatra da je kovanje rudničkog novca jedan od najznačajnijih ostataka koji pruža podatke o eksploataciji. Prema njemu, za svaku rudu je postojalo određeno božanstvo koje ju je simboliziralo. U slučaju rude srebra to je bila božica Dijana. Predstave ovih božanstava su se nalazile na aversu novčića i predstavljale su znak raspoznavanja metala koji su vađeni iz rudnih nalazišta, dok je revers prikazivao političko i privredno jedinstvo, te su tu prikazivane Moneta, kao personifikacija rimske kovnice i državnog novca, te Terra Mater kao personifikacija rudarskog zemljišta.⁶¹

⁵⁸ CIL III, 12728

⁵⁹ CIL III, 12728

⁶⁰ Pašalić 1954, 61.

⁶¹ Dušanić 1977, 1980.

O samim počecima rudarstva na prostoru Domavije se ne zna mnogo. Prema nekim podacima, pretpostavlja se da je rudarstvo na prostoru Domavije bilo zastupljeno i u toku prethistorije, jer su tadašnji naseljenici prostora, Iliri, biliiskusni rudari, a područje bilo bogato ležište rude i jedini izvor privrednog bogatstva tog doba. Trgovačke veze su se pružale prema Sarajevskom Polju ali i prema grčkim kolonijama na Jadranu, a tome svjedoče pronađeni novci iz Apolonije i Dirahija, te npr. nalazi galenita pronađeni na prostoru današnje Tuzle, koji nisu primarno izvirali s tog područja, nego su tu dospjeli iz srebreničkog kraja.⁶²

Međutim, čak ni precizan početak rimske eksploatacije na ovom prostoru nije poznat, ali ukoliko se prihvati prethodno navedeno tumačenje rudarskog novca, onda se zasigurna eksploatacija srebra pod rimskim nadzorom bilježi od početka Trajanove vladavine, tj. 2 st., mada je, prema rudarskim ukopima, eksploatacije bilo i malo prije tog doba.⁶³

Period intenzivne eksploatacije rude je poznat kao „zlatno doba“ i zabilježen je od druge polovine II stoljeća i trajao je do početka IV stoljeća. Ovome svjedoče natpisi, rimski novci ali i miljokazi sa ceste Argentaria-Salona koji bilježe intenzivan promet.⁶⁴

Krajem III stoljeća se bilježe upadi germanskih naroda na ovo područje, te pokušaje pljačkanja rudnika. Jedan od tih primjera je primjer Gota, koji su iskoristivši Valerijanov pohod na Perzijance, te Galijenov pohod na Rajnu 254.godine. opljačkali dardanske i rudnike oko Domavije.⁶⁵ Eksploatacija je nastavljena i nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva, u toku srednjeg vijeka, od strane Dubrovčana i Sasa.⁶⁶

---

⁶² Pašalić 1954, 61.

⁶³ Škegro 1999, 59.

⁶⁴ Bojanovski 1981, 125-199.

⁶⁵ Mirković 1977, 249-258.

⁶⁶ Škegro 1999, 60.

5. Domavija kao administrativni centar rudarstva

Rimljani su, kako je i u prethodnim poglavljima analizirano, dolaskom na područje Argentarie, odnosno Domavije, intenzivirali eksploataciju rudnih bogatstava te unaprijedili njenu organizaciju. Počinju i sa izgradnjom brojnih građevina, arhitektonskim razvojem grada, te izgrađuju terme, sudnicu, gradsku vijećnicu i brojne druge građevine. Pored izgradnje, naseljavaju i veliki broj stranaca na prostor Domavije, a među njima su i trgovci, zanatlije, ali i radnici u rudnicima, odnosno stručno osoblje i fizički radnici, tj. rudari. Sve ovo utiče na izgradnju Domavije u konačnici, te ona za kratko vrijeme prelazi iz malog rudarskog naselja u značajno privredno i administrativno središte šireg regiona.

Veličinu i značaj Domavije, te količine eksploatacije rude srebra, pokazuje upravo titula rudarskog centra, koju je Domavija imala. Prvenstveno se izdvaja spomenik na kojem se ukazuje na ime Domavije, te je tu predstavljena kao *col(onia) m(etalli) D(omaviani)*⁶⁷, a *metalli* ukazuje na rudarski karakter Domavije. Međutim spomenik koji je podignut u čast Aleksandra Severa i njegove majke Julije Mameje omogućava potpunu rekonstrukciju imena municipija Domavija.⁶⁸

Intenzivna rudarska eksploatacija je dovela i do stjecanja novog ranga, kada prelazi iz statusa *vicusa* u *municipij*. To se dešava najkasnije za vrijeme vladavine Septimija Severa (193-211), a na spomeniku posvećenom caru Makrinu se taj municipalitet potvrđuje natpisom *r(es) p(ublica) Dom...*⁶⁹

Posljedično se odvijalo i još veće naseljavanje i priliv stanovništva, koji su sa razvojem bili potrebni u ovom području. To su bili rudarski stručnjaci, radna snaga – rudari, carinici, čuvari reda te ostali čija se struka vezala za rudarstvo. Njihovim dolaskom na područje Domavije, politika poreza se mijenja. Prelaskom Domavije iz statusa *vikusa* u *municipij*, dešavaju se i promjene na polju poreza, pa se osobama koje nisu bile direktno povezane sa proizvodnjom metala, a privremeno su nastanjivale područje Domavije, počinje naplaćivati porez.⁷⁰

---

⁶⁷ CIL III 12728.

⁶⁸ CIL III, 8360 = CIL III, 12720

⁶⁹ CIL III, 12733

⁷⁰ Šačić Beća 2022, 187.

Razvoj Domavije se odvija velikom brzinom zahvaljujući intenzivnoj eksploataciji i ostalim promjenama koje je ona donosila sa sobom, poput infrastrukturnog napredovanja i već pomenutog priliva stanovništva te dr., te sve to uzrokuje nagli procvat Domavije, ali i njen napredak iz ranga municipija u rang kolonije. Ovome svjedoči spomenik na kojem je zabilježen natpis *COL MD*, što vjerovatno predstavlja *coloniae metallae Domaviana*⁷¹ i potiče iz perioda vladavine cara Trebonijana Gala (251-253.)

Sve ovo prethodno navedeno je bio razlog da Domavija postane sjedište rudarskih prokuratora. Zahvaljujući intenzitetu i količini eksploatacije srebra koja se odvijala na prostoru Domavije, ona prvenstveno biva sjedištem prokuratora za rudnike srebra provincije Dalmacije,⁷² To potvrđuje natpis na spomeniku koji je pronađen u Lutvinom Hanu kod Bratunca, na kome se spominje *procurator argentariarum Delmaticarum* i to je jedini natpis na kojem se spominje *procurator argentariarum Delmaticarum*.⁷³

Daljnijim razvojem, u toku vladavine cara Marka Aurelija, u periodu od 161-180. godine, svi panonski i dalmatinski rudnici su objedinjeni pod jednu upravu, a sjedište prokuratora za objedinjene panonsko-dalmatinske rudnike postaje Domavija. Ovo potvrđuje pronađeni natpis na spomeniku na kojem se spominje Lucije Domicije Erot, gdje se on označava kao *procurator metallorum pannonicorum et Delmaticorum*.⁷⁴ Razlozi za ujedinjenjem rudnika su vjerovatno poticali iz finansijske krize uzrokovane ratom sa Partima, ali i zbog iscrpljivanja rudnika u Hispaniji⁷⁵, dok se za razloge postavljanja Domavije kao središta uprave, mišljenja autora razlikuju. Svakako da je dodjeljivanje sjedišta ovako visokog funkcioniera u Domaviju, bilo opravdano, jer je Domavija veći do tada bila središte rudnika srebra, pa je shodno napretku neiznenađujuće da je postala i sjedište svih rudnika Panonije i Dalmacije. Međutim, Dušanić⁷⁶ smatra da je razlog ovome to što su obe provincije u istoj rudonosnoj zoni, dok prema mišljenju Imamovića, Panonija je bila glavni potrošač dalmatinskog metala pa je iz toga proistekla i određena veza i organizaciono zajedništvo.⁷⁷ Šaćić Beća ovu pojavu Domavije kao upravnog centra objašnjava povoljnim geografskim položajem koji je Domavija imala, jer se nalazila relativno blizu i rudnika željeza

---

⁷¹ CIL III, 12728

⁷² Bojanovski 1982, 102.

⁷³ AE 1948, 0243 = CIL III, 12739; CIL III, 12740. (B) = IL Jug I, 0083

⁷⁴ CIL III, 8361 = CIL III, 12721.

⁷⁵ Bojanovski 1982, 103-104., Škegro 1998, 97.

⁷⁶ Dušanić 1971, 547.

⁷⁷ Imamović 1999, 48.

sjeverozapadne Bosne, ali i rudničkih bazena Srbije i Crne Gore⁷⁸, ali prvenstveno zbog toga što je imala odgovarajuću infrastrukturu za prijem i prilagodbu raznih rudarskih naučnika.⁷⁹

U vrijeme cara Komoda (180-192.) se vrši reforma ove uprave, te se odvajaju rudnici srebra od rudnika željeza, koji se daju u zakup.⁸⁰ Ponovno je razlog finansijska situacija u koju je došlo Rimsko Carstvo. I dalje je sjedište prokuratora u Domaviji, ali nasljednik prethodno spomenutog, Lucija Domicija Erota, Marko Aurelije Rustik, je prema mišljenju Škegre, sa kojim se slaže i Veletovac, bio prvi prokurator izdvojenih argentarija.⁸¹

Na epigrafskim spomenicima od vladavine Septimija Severa do IV stoljeća upravitelji rudnika srebra ne nose provincijske oznake, već *procuratores Augusti* ili *procuratores argentariarum*, a uz titulu vir egregius.⁸² Nije dovoljno razjašnjena funkcija ovih prokuratora, jer se iz natpisa to ne može razlučiti da li su u nadzoru imali objedinjene panonsko-dalmatinske rudnike srebra, ili za određenu pojedinačnu provinciju.⁸³

Škegro smatra, da su u tom periodu vjerovatno i rudnici željeza vraćeni pod upravu carskih upravitelja, te da više nisu izdavani u zakup.⁸⁴ To potvrđuju spomenici na kojima se umjesto konduktora javljaju carski povjerenici, *procurates Augusti*, i epigraf sadrži i završnu formulu *a.d. XI Kal. Maias* (21.april) što se smatra proslavom organiziranja rudarskog bazena Sane i Japre u *metalla publica*, tj. *territorium metalli*.⁸⁵ Jedan od poznatih upravitelja ovog perioda je bio Kaj Julije Silvan Melanion, koji je službu upravitelja u Domaviji obavljao do kraja Karakaline vlade.⁸⁶

Do vladavine cara Aurelijana na području Domavije spominju se carski prokurator na epigrafskim spomenicima, ali im imena nisu poznata. Posljednji imenom poznati prokurator je Aurelije Verekund koji se javlja za vrijeme cara Aurelijana, na natpisu iz 274. godine. Na spomeniku se pominje kao obnovitelj gradskih termi.⁸⁷

---

⁷⁸ Šačić 2016,253.

⁷⁹ Šačić 2022,183.

⁸⁰ Škegro 1998, 97.

⁸¹ Škegro 1998, 97-98.; Veletovac 2014, 115.

⁸² Škegro 1998, 100.

⁸³ Imamović 1999,49.

⁸⁴ Škegro 1998,100.

⁸⁵ ILJug II, 766; ILJug I, 158 = AE 1958, 0064; ILJug II, 781 = AE 1973, 0414; Bojanovski 1999, 143; Šajin 2014, 127.; Imamović 1977, 186.; Šačić 2016, 193.

⁸⁶ CIL III, 12732.

⁸⁷ Veletovac 2014, 116.

U procesu razvoja Domavije, bitno je istaknuti da je susjedni municipij, *Malvesiatium*, koji se nalazio kod Skelana na Drini, imao u početku veći značaj, te stekao municipalitet 158.g.n.e.⁸⁸ U to vrijeme Domavija je bila samo obični *vicus* koji je bio naseljen od strane autohtonog stanovništva te malobrojne radne snage. Pretpostavlja se da je administrativno sjedište rudarskih funkcionera bilo upravo u *Malvesiatumu* do II stoljeća, kada se potreba Carstva za rudom povećava te pokreće intenzivnija eksploatacija na području Domavije i samim tim pokreće proces ubrzanog razvoja i prosperiteta ovog područja, koje vrlo brzo nadmašuje susjedni *municipium Malvesiatium*.⁸⁹

---

⁸⁸ CIL III, 142197

⁸⁹ Imamović 1999, 52.

6. Uprava

Tokom svog razvoja Domavija je prolazila različite faze statusa koji je imala. Kao što je već navedeno, u periodu dolaska Rimljana na ovaj prostor, ona je bila obični vikus koji je naseljavalo autohtono stanovništvo, te nekolicina fizičkih radnika, odnosno rudara koji su vršili eksploataciju rude i prije nego su Rimljani maksimalno iskoristili te izvore. Iz statusa vikusa prelazi u status municipija a zatim doseže i rang kolonije. Gradska uprava u toku ovih različitih faza je sigurno morala da dosegne neke promjene, kao što je promjena dolazila i na polju uprave rudnika i sjedišta prokuratora. Ostvarivši status municipija, Domavija je morala formirati gradsko vijeće i narodnu skupštinu, koji su od tada preuzeli ulogu lokalne administracije, te su poznati i spomenici koji su podignuti od strane vijeća dekuriona. Prvi spomenici na kojima se spominje vijeće dekuriona su spomenici posvećeni Aleksandru Severu i njegovoj majci Juliji Mameji.⁹⁰ Municipalni sistem je u suštini služio za sakupljanje poreza i državnih prihoda, te to najbolje objašnjava tadašnju carsku politiku, pa promjena statusa Domavije u suštini znači povećanje obaveza lokalne zajednice, prvenstveno u slučaju poreza, mada je naravno, sa sobom donijela i ugled. Nedugo nakon ovoga, u vrijeme vladavine Trebonijana Gala i njegovog sina Volusiana, Domavija ima status kolonije, što se saznaje iz spomenika posvećenih ovim carevima koje je podiglo vijeće dekuriona, *col(oniae) metalli D(omaviani)*. Ova promjena statusa utiče na odnos prema susjednom rudničkom regionu, te se oni u suštini ujedinjuju, što ima pozitivan efekat na rudnike. U praksi, to je značilo da su gradski dekurioni preuzeli na sebe nadležnosti koje su imali lokalni prokurator, nadgledali su rudničku eksploataciju, prodaje rudničkih jama, izdavanje u zakup raznih zanatskih te trgovačkih usluga, sakupljali su porez te vodili sudske ingerencije. Zahvaljujući zakoniku rudnika Vipaske poznato je šta se sve nalazilo u nadležnosti lokalnih prokuratora.⁹¹

Glavni razlog za objedinjavanje teritorije rudničkih distrikta sa susjednim teritorijama jeste teška finansijska situacija u tom periodu. Ponovo su se obaveze gradskih zvaničnika povećale. Carski fisk je i dalje imenovao carske prokurateure za nadzor rudničke administracije, pa to najbolje pokazuje da je to područje i dalje predstavljalo carski domen.⁹²

---

⁹⁰ CIL III, 8359 = CIL III, 12720a ; CIL III, 8360 = CIL III 12720b.

⁹¹ Vip I, 3 ; Vip II, 1, 6, 8, 9, 10, 11, 12.

⁹² Šajin 2014, 137.

Međutim, detaljnije informacije o gradskoj upravi, te njenom utjecaju na vođenje rudarskih poslova također, nemamo. Odnos između gradske uprave i rudarskih funkcionera, možemo pretpostaviti, je bio usko povezan, jer prema sadržaju epigrafske građe saznajemo da su rudarski prokurator bili zaduženi za mnoge infrastrukturne radove u gradu. Neki od tih natpisa su podignuti odlukom gradskog vijeća i brigom prokuratora⁹³, dok su neki podignuti i carskim sredstvima kao briga prokuratora, a to su gradska kurija, vodovod, terme i sl.⁹⁴

Ovi odnosi između gradske uprave i rudarske, odnosno carskog domena i interesa municipija, su zasigurno bili pravno definisani, međutim zbog nedostatka dokumentacije i izvora o ovome, taj odnos nije detaljnije poznat.⁹⁵ Ipak, interesi jednih i drugih se zasigurno nisu sukobljavali, a Imamović to najbolje opisuje riječima: „*Drugim riječima, ovdje je naselje kao i njegov municipalitet bio stvoren i podređen potrebama rudnika i bio je u njegovoj funkciji jer je riječ čisto rudarskom naselju, kako organizacijski tako i demografskom strukturom. Uostalom, to potvrđuje i puni naziv Domavije u kojem stoji da je to rudarska kolonija, to jest: col(onia) m(etalli) D(omaviani), gdje se s onim m(etalli) jasno naglašava rudarska komponenta.*“⁹⁶

Ono što se zna o gradskoj upravi jeste ponajviše iz epigrafskih spomenika. U gradu su postojale sve službe koje su trebale biti na tom nivou. Na čelu je bilo gradsko vijeće (ordo decurionum) i ono je predstavljalo najviše upravno tijelo, donosilo odluke i izdavalo dekrete po svim upravnim pitanjima vezanim za gradsko stanovništvo. Na tim dokumentima je naglašeno *decreto decurionum*, što znači po odluci gradskog vijeća. U gradsko vijeće su birani građani iz gornjih slojeva društva, koji su bili imućniji, pa su dio svog imetka ulagali u različite popravke u gradu, izgradnje i sl.⁹⁷

Pored gradske uprave, postojala je i rudarska uprava. Na vrhu je stajao carski upravitelj (procurator Augusti) koji je rukovodio velikom gospodarskom jedinicom. Pored njega, postojali su niži činovnici, poput bilježnika – arhivara (tabularii argentariarum) i njihovih pomoćnika (adiutores tabularii).⁹⁸ Svi su bili iz reda *familiae Caesaris*, a među njima je čak

---

⁹³ CIL III, 8359, 8360 = 12720, CIL III, 12726.

⁹⁴ CIL III, 12734., CIL 03, 12733

⁹⁵ Imamović 1999, 54.

⁹⁶ Isto, 54.

⁹⁷ CIL III 12728,12729, Imamović 2002, 27.

⁹⁸ Škegro 1998, 96.

bilo i žena.⁹⁹ Pored navedenih, postojali su i vilici, koji su u rudarskim regijama najčešće rukovodili metalurškim pogonima ili cijelim rudarsko-topioničkim procesom.¹⁰⁰

Prokurator je bio neovisan od lokalne, municipalne uprave, imao upravu nad finansijama, neograničenu sudsku vlast, te morao voditi brigu o rudarima te kompletnoj hijerarhiji sistema. Smatrao se „produženom rukom cara“, bio je zadužen za prodaju i izdavanje u zakup državne imovine te nadzor nad ubiranjem poreza. Rudnike je mogao izdati velikim i sitnim zakupcima. Veliki zakupci su u zakup mogli dobiti rudnike željeza, dok rudnici plemenitih metala nisu bili predmet zakupa, mada su se jako rijetko znali javljati konduktori i u ovim rudnicima. Uprava nad rudnicima plemenitih metala je bila centralna i pod punom kontrolom carskih vlasti.¹⁰¹

Putem natpisa koji su pronađeni u okolnim rudarskim dijelovima koji su pripadali administrativnoj upravi Domavije, može se izvršiti moguća rekonstrukcija rudarske uprave. Na tim spomenicima se javljaju titule *procurator* (upravnik), *argenti actor* (viši zvaničnik rudarstva) i *vilicus* (upravnik plana proizvodnje metala).¹⁰² Pored njih, postoji mogućnost da su postojali i *tabularii argentariarum* (državni arhivisti u rudnicima srebra) i *adiuteres tabulari* (pomoćni arhivisti), koji su se javljali na natpisima iz doline Lima.¹⁰³

U periodu prije ujedinjenja svih rudnika Panonije i Dalmacije, na prostoru Drine, poznati su bili jedan prokurator Dalmacije i trojica prokuratora Panonije. Upravnici su imali viteški rang, prokuratora seksagenarija ili centenarija, a poslije ovog perioda su prokurator cenenariji. Ovo su jedini podaci koji su poznati o unutrašnjoj organizaciji argentarija tog doba.

104

---

⁹⁹ Mirković 1975, 106.

¹⁰⁰ Dušanić 1977, 87.

¹⁰¹ Šajin 2011, 51.

¹⁰² Šačić Beća 2022, 195.

¹⁰³ Isto

¹⁰⁴ Dušanić 1980, 49.

6.1. Ujedinjeni panonsko-dalmatinski rudnici i njihova uprava

Do ujedinjenja svih rudnika Panonije i Dalmacije dolazi u vrijeme Marka Aurelija (161-180.) kada se pod jednu upravu ujedinjuju rudnici srebra sa područja Domavije, Kosmaje¹⁰⁵, Rudnika¹⁰⁶, Bazena i Polimlja, te rudnika željeza na čelu sa upraviteljem, *procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*, vrlo visokog ranga – centenarija, odnosno ducenarija.¹⁰⁷ Ovi upravitelji su po položaju bili iznad upravitelja rudnika zlata u Daciji, koji su imali rang seksagenarija, te su svi obavljali prije toga veoma značajane funkcije, poput uprave u najznačajnijim carskim provincijama, te upravljanje carskim domenima na području Španije, Sirije i sjeverne Afrike.¹⁰⁸ Ovo ujedinjenje rudnika dolazi kao posljedica finansijske krize, uzrokovane ratom sa Parćanima, ali i ratom protiv Markomana, Vandala, Kvada i sarmatskih Jaziga. Rješavanje finansijske krize se odvijalo kroz devalvaciju denara, te je Marko Aurelije devalvirao vrijednost denara na 71% srebra, a pored toga je ukinuo zakupništvo ilirske carina, *publicum Portorii Illyricum*, i izvršio reformu rudarstva.¹⁰⁹

Iz tog perioda poznata su tri upravitelja, a nosili su titulu *procurator metallorum Pannonicarum et Delmaticarum*. Sjedište uprave je bilo u Domaviji.¹¹⁰ Na samom početku službu upravitelja panonsko-dalmatinskih rudnika vršio je Tiberije Klaudije Prokul Kornelijan, ranga centerarija, a spomenik na kojem se on spominje je pronađen na području Lambeze, današnji Alžir.¹¹¹ Službu prokuratora ujedinjenih rudnika Panonije i Dalmacije je obnašao u periodu od 161-165. godine. Završio je vitešku vojnu karijeru, te je prvo radno iskustvo imao kao zapovjednik pješadijske jedinice druge kohorte Brakarum u oblasti Galicija. Nakon toga je obavljao funkciju vojnog tribuna u kohorti *Aelia Dacorum*, te je unaprijeđen u mjesto perfekta jedinice *ala Sulpicia*, tj. mjesto komandanta konjičke regimente, koja je inače i bila treće zaduženje u viteškoj vojnoj karijeri, i nalazila se u Donjoj Germaniji.¹¹² Nakon vojnih zaduženja, odlazi u Siriju gdje dobija prvu administrativnu dužnost, kontrolu nad finansijama provincije, kao prokurator. Sljedeća funkcija je bila već pomenuta funkcija prokuratora u Domaviji. Ovdje obnaša funkciju prokuratora od 161. godine do 165. godine, jer se tada seli u

---

¹⁰⁵ CIL III, 14536

¹⁰⁶ IL Jug, 1378

¹⁰⁷ Škegro 1998, 97.

¹⁰⁸ Noeske 1977, 297,300.

¹⁰⁹ Šajin 2014, 122.

¹¹⁰ Dušanić 1977, 67.

¹¹¹ AE 1956, 0123 = AE 1991, 1691 = AE 1992, 1866.

¹¹² Šajin 2014, 123.

Španiju i vodi brigu o imovini senatorske porodice Valerii Vegeti. Na njegovo mjesto u Domaviji dolazi novi prokurator, međutim nije poznato koji je tačno bio, niti koliko ih je bilo.

Sljedeći prokurator koji se javlja je bio rimski vitez, čiji je natpis pronađen u Kamenu kod Glamoča.¹¹³ Mjesto pronalaska natpisa ukazuje da je riječ o vitezima koji je vodio porijeklo iz unutrašnjosti provincije Dalmacije. Međutim, mišljenja naučnika oko ovog su podijeljena. Natpis na spomeniku je oštećen, te Škegro¹¹⁴ smatra da se na njemu spominje *procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*, međutim Dušanić¹¹⁵ se poziva na Alföldyjevu¹¹⁶ interpretaciju ovog spomenika, te zastupa stav da je osoba koja se spominje na natpisu prokurator municipija Salvium, a ne ujedinjenih panonsko-dalmatinskih rudnika.

Treći poznati prokurator je bio Lucije Domicije Erot, te je njegov spomenik pronađen na prostoru Domavije, ali o njegovom radu i životu nema detaljnijih informacija.¹¹⁷ Ovaj natpis se ne može precizno datirati, nego se pretpostavlja da je nastao između 170. i 250. godine.¹¹⁸ Spomenik na kojem se spominje Lucije Domicije Erot je pronađen u Domaviji, a podigao ga je Marko Aurelije Rustik, koji je imao titulu *vir egregius*. Prema mišljenju Škegre i Marko Aurelije Rustik je bio također prokurator ujedinjenih rudnika Panonije i Dalmacije, iako tekst na spomeniku to ne potvrđuje.¹¹⁹ Najnovija epigrafska istraživanja pokazuju drugačije tumačenje ovog natpisa. U Turskoj je 2002. godine pronađen počasni natpis u čast cara Dioklecijana koji je podigao ovaj isti Marko Aurelije Rustik, pa se smatra da je u početku bio *ducenarius* u Dalmaciji, nakon čega je imenovan za funkciju *procurator patrimonii* u provinciji Aziji. Moguće je da je Aurelije Rustik podigao spomenik u znak zahvalnosti caru za promjenu službe.¹²⁰

Zahvaljujući složenosti posla i obimnosti teritorije koju su pod nadzorom imali ovi upravitelji, u upravi su morali imati i pomoćne, niže činovnike, te veliki broj rudara, metalurga i stručnih lica. Međutim, u Domaviji, osim upravitelja, nisu poznata imena niti tačno potvrđena prisutnost drugih nižih činovnika, osim ukoliko nisu navedeni na spomenicima podignutim različitim božanstvima.

---

¹¹³ IL Jug 1655.

¹¹⁴ Škegro 1999, 109.

¹¹⁵ Dušanić 1977, 85.

¹¹⁶ Alföldy 1965, 164.

¹¹⁷ IL Jug 779.

¹¹⁸ Šačić Beća 2016, 253.

¹¹⁹ Škegro 1999, 109.

¹²⁰ Šačić Beća 2022, 197- 198.

Kako je ovaj period bio vrijeme nemira i ratnih previranja, eksploataciju metala su nadzirala vojna lica. Područje sjeveroistočne Dalmacije je od 169.g. osiguravala Prva i Druga delmatska kohorta (*cohors I milliaria Delmatarum* i *cohors II milliaria Delmatarum*).¹²¹ Sigurnost eksploatacije na prostoru Kosmaje i Rudnika nadzirala je Druga nova Aurelijeva kohorta (*cohors equitata II Aurelia nova*) sa dardanskim i dalmatinskim odmetnicima.¹²² Pored kohorti, dodatnu sigurnost su obezbjeđivale i beneficijarske stanice koje su bile postavljene u Skelanima, Domaviji i *municipiumu S*.¹²³

Od administrativnih zgrada u Domaviji je pronađena *curia*, u kojoj su pronađene statue careva i različiti epigrafski spomenici, a pored njega i *tribunal*.¹²⁴ Bitnu ulogu je imao javni trg, *macellum*, te terme (*balneum*), uz koje su najvjerojatnije bili topionički pogoni.¹²⁵

Panonsko-dalmatinski rudnici su ostali ujedinjeni do vladavine cara Komoda, 180. godine, kada dolazi do promjene u upravi, te se rudnici željeza odvajaju od rudnika srebra, i bivaju dati u zakup, a Domavija postaje centar uprave za rudnike srebra Panonije i Dalmacije.

---

¹²¹ CIL III 8335=6230.

¹²² Dušanić 1977,237-246.

¹²³ Schallmayer 1990, 451-460.

¹²⁴ Radimsky 1892, 218; 1893, 5.

¹²⁵ Radimsky 1891, 9.

6.2. Ujedinjeni panonsko-dalmatinski rudnici srebra i njihova uprava

Nakon smrti Marka Aurelija na vlast je došao Komod, 180. godine te tu funkciju vršio do smrti 192. godine. I u periodu njegove vladavine Carstvo je bilo u brojnim ratovima. Komod je 185. i 186. godine vodio rat sa Sarmatima, 188. i 189. sa Makromanima i Kvadima, tako da ni u njegovom periodu finansijska situacija Carstva nije bila stabilna, još je pritom Komod postavio i deset novih prokuratora.¹²⁶ Ponovo se poseže za devalvacijom denara, pa je on sada na 67% srebra.¹²⁷ Pored ovoga, uvedena je i reforma u rudarstvu, kojom su panonsko-dalmatinski rudnici srebra odvojeni od rudnika željeza, kako bi rudnici željeza mogli biti izdavani u zakup, te na taj način bi se povećao priliv novca u Carstvu.¹²⁸ To je poznato preko natpisa na spomeniku Tita Klaudija Ksenofonta, koji je pronađen u Efesu, današnjem području Turske, gdje on ima titulu *procurator argentariarum metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*, koja označava da u svojoj nadležnosti više nema rudnike željeza, nego samo rudnike srebra.¹²⁹ Također, na natpisu iz Ljubije iz 201. godine se spominje zakupnik rudnika željeza, Gaj Julije Agatop.¹³⁰ Rudnicima srebra u Panoniji i Dalmaciji su i dalje rukovodili prokuratori, sa sjedištem u Domaviji, te su imali titulu *procurator argentariarum Pannonicarum et Delmatarum*.

Poznata su dva upravitelja rimskih rudnika srebra Panonije i Dalmacije, koji su imali titulu *procurator argentariarum metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*, ali za jednog od njih se samo pretpostavlja da je obnašao tu funkciju. To je Sekst Baj Pudens, čije ime se pominje na brojnim natpisima, kao i na njegovom nadgrobnom natpisu.¹³¹ Tri puta je dobijao upravu nad viteškim provincijama, te prema natpisu pronađenom u Rimu, odnosno restituciji natpisa koju je ponudio Alfred Doomaševski, Sext Baj Pudens je obavljao dužnost prokuratora Augusta za regionalne alimentacione fondove, a nakon toga je postao prokurator rudnika srebra Panonije i Dalmacije.¹³²

Drugi poznati upravitelj je bio Tit Klaudije Ksenofont i tu službu je obavljao u drugom dijelu Komodove vladavine. Informacije o njemu i njegovoj karijeri daje počasni natpis iz Efesa, današnje Turske, i podignut od strane carskog roba Salvijana, koji je bio blagajnik u

---

¹²⁶ Pflaum 1950, 76.

¹²⁷ Frank 1933, 92.

¹²⁸ Škegro 1998, 99.

¹²⁹ Šačić 2022, 183. ; CIL III, 6575 = CIL III, 7127.

¹³⁰ IL Jug, 779.

¹³¹ CIL VIII 20834 = D. 6885; CIL VIII, 20835; CIL VIII, 20961; CIL VIII, 21007; CIL IX 4964 = D.1363.

¹³² Šajin 2014, 128.

kancelariji prokuratora nadležnog za finansije provincije Azije.¹³³ Kseonofont je najvjerojatnije, prema kognomenu, bio Grk koji je građanstvo dobio u doba cara Klaudija.¹³⁴ Na početku karijere je imao funkciju prokuratora u Rimu, a nakon toga odlazi u Egipat gdje vrši službu prokuratora nadležnog za epistrategiju sedam egipatskih noma i nome Arsinoite.¹³⁵ Iz Egipta je otišao u Dakiju Apulensis, i tu vršio funkciju prokuratora, dok ga naredno unaprjeđenje nije odvelo u Domaviju, gdje je obnašao funkciju prokuratora rudnika srebra Panonije i Dalmacije. Imao je bogatu radnu karijeru i bio je osoba od careve naklonosti jer je vršio tu funkciju u periodu kada su panonsko-dalmatinski rudnici imali veliki značaj za cara.

Nakon ubistva Komoda, dolazi do građanskog rata, te se sve to odražava na razvoj rudničke proizvodnje u Domaviji. Značaj rudnika je povećan, te su se pretendenti na sve načine borili da se domognu rudnika. Međutim, sa dolaskom na vlast Septimija Severa, dolazi i do velike finansijske krize kao posljedice prethodnih zbivanja. I on čini devalvaciju denara gdje on spada na 64% pa poslije i 54% srebra. Čak, vjerovatno je i prilikom posjete Sirmiumu posjetio i Domaviju, što se zaključuje prema brojnim postavljenim počasnim bazama posvećenim njemu iz tog perioda.¹³⁶ Razlog posjete je zasigurno bio radi zahtjevanja za većim prilivom srebra. Sve ove promjene su uzrokovane ekonomskom krizom, te su tražili način da što prije dođu do novca, pa čak ako je to podrazumijevalo i davanje rudnika željeza u zakup, dok su rudnici srebra ipak ostali pod upravom carstva, jer su putem njih kovali novac i morali su imati kontrolu nad njima.

Od vremena vladavine Septimija Severa, kada Domavija postaje municipij, prokurator i nose titulu *procuratores Augusti ili procuratores argentariarum*. Nisu nosili titule koje su označavale provincijsku odrednicu, a sjedište je i dalje bilo u Domaviji. Različita su tumačenja autora za ovu pojavu. Mrozek je smatrao da su ovi prokurator i bili podređeni onim prokuratorima koji su u tituli imali navedenu provincijsku odrednicu.¹³⁷ Dušanić je smatrao da je dolazilo samo do skraćivanja titula u slučaju kada se spomenik podiže na teritoriji distrikta, za razliku od onih koji su podizani širom carstva.¹³⁸

---

¹³³ CIL III, 7127 = ILS 1421.

¹³⁴ Šajin 2014, 129.

¹³⁵ Teritorija provincije Egipat bila je podjeljena na brojne poreske okruge na čijem čelu se nalazio epistrateg. Šajin 2014, 129.

¹³⁶ Radimsky 1891, 14.

¹³⁷ Mrozek 1968, 48.

¹³⁸ Dušanić 1977, 87.

Prvi prokurator iz vremena vladavine Septimija Severa je Kasije Ligurin, koji se susreće u regiji Rudnika, te na njegovoj tituli je naznačeno *procurator Augusti*, što je prema mišljenju Škegre, moglo upućivati na zaključak da Septimije Sever još nije u potpunosti nadzirao sve rudnike srebra ili da je Ligurin upravljao samo u rudnicima na planini Rudnik.¹³⁹

Još jedan poznati upravitelj je bio M. Arrius ...*nianus*. koji se spominje na spomeniku podignutom u čast Jupitera i Junone, za spas navedenog prokuratora i njegove porodice. Spomenik je podignut u Domaviji.¹⁴⁰

Gaj Julije Silan Melanion je krajem vladavine Septimija Severa bio prokurator sa sjedištem i dalje u Domaviji i tu službu je vršio do kraja Karakaline vlade. Međutim, osim ovih provincija, poznato je da je vršio službu prokuratora u ukupno 23 provincije. Počasni natpis na kojem se spominje u Domaviji je i podignut Gaju Silvanu Melanionu, patronu provincije Dalmacije¹⁴¹ Služio je u Galiji, pa je vršio službu u Hispaniji, u periodu 198-206. godine, te je 212. g. Bio upravitelj Hispanije Citerioris, odakle dolazi u Domaviju.¹⁴² Na spomeniku na kojem se spominje u Domaviji sačuvano je i ime municipija u obliku *Domavianum*, i na njemu se spominje da je *municipium Domavianum* nagradio carskog prokuratora Melania dostojanstvom zaštitnika provincije Dalmacije.¹⁴³

Nakon Karakalinog ubistva, vojnici za cara proglašavaju Marka Aurelija Makrina. On je ustvari bio prvi rimski vitez koji je stekao carsku vlast. Međutim, pokušao je da smanji plate vojnicima i to je izazvalo veliko nezadovoljstvo među njima, te je to i dovelo do njegovog ubistva 218. godine. U toku njegove vladavine, na mjestu prokuratora se nalazio Valerije Super, koji je poznat sa dva natpisa iz Domavije.¹⁴⁴

Na prvom natpisu Valerije Super se spominje 218. godine kao obnovitelj gradske tržnice koja je bila stradala u požaru, dok se na drugom natpisu spominje u kontekstu proširenja snadbjevanja vodovodne mreže za terme u Domaviji. Drugi natpis potiče iz 220. godine, kada je period vladavine cara Elagabala, iz čega se vidi da je Valerije Super ostao na funkciji i nakon kraja vladavine cara Makrina. Proširenje vodovodne mreže je posljedica povećanja potreba u termama, uzrokovanih većim prilivom stanovništva, odnosno rudara.

---

¹³⁹ Škegro 1998, 100.

¹⁴⁰ CIL III 12725 = CIL III 14219.

¹⁴¹ CIL III 12732.

¹⁴² Šajin 2014, 132-133.

¹⁴³ Šačić Beća 2016, 254.

¹⁴⁴ CIL III 12 733; CIL III 12 734; CIL III, 8363.

U vrijeme vladavine Aleksandra Severa (222-235.) se kao prokurator spominje Julije Tacitijan. On je završio vitešku karijeru prije carske administracije, što se saznaje iz titule *vir egregius*. On je podigao spomenike caru i njegovoj majci, dok je statue caru Aleksandru Severu i njegovoj majci Juliji Mameji podiglo vijeće dekuriona, te su ovo prvi spomenici na kojima se spominje vijeće dekuriona, odnosno municipalna institucija.¹⁴⁵ Spomenici su značajni još i jer se putem njih može odrediti ime samog municipija, Naime, oba spomenika je postavio *ordo mun(icipii) Dom(avianorum)*, odnosno *ordo mun(icipii) Domav(ianorum)*, pa se zaključuje da je municipij nosio ime *Domavia*.¹⁴⁶

Još jedan upravitelj iz perioda vladavine Aleksandra Severa je bio i Marko Arije, koji je vjerovatno naslijedio Julija Tacitijana.¹⁴⁷ Još jedan Marko Arije se pojavljuje u kosmajskom rudničkom bazenu kao upravitelj rizničara, pa ukoliko je riječ o istoj osobi znači da je napredovao od službe rizničara do položaja carskog upravitelja za rudnike srebra u Domaviji.¹⁴⁸

Posljednji imenom poznati upravitelj za rudnike srebra Panonije i Dalmacije bio je Aurelije Verekund. Poznat je sa natpisa koji je bio uklesan u zid javne građevine na kome se pominje kao obnovitelj gradskih termi. Terme su tokom barbarskih napada nastradale. On je vršio ovu funkciju u vrijeme vladavine cara Aurelijana (270-275.)¹⁴⁹

Nakon Aurelija Verekunda, više se ne javljaju carski upravitelji na natpisima sa spomenika, iako je njihova služba sigurno potrajala do kraja 3. i početkom 4. stoljeća.¹⁵⁰ Također, nakon ovoga, ne javljaju se nikakva epigrafska svjedočanstva koja govore o rudarskoj upravi ili administrativnom uređenju Domavije.¹⁵¹

Dakle, u periodu objedinjenih panonsko-dalmatinskih rudnika srebra, za vrijeme vladavine Komoda (180-192.) poznata su dva prokuratora, koja su tada imala titulu *procurator argentariarum metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*, i to su bili Sekst Baj Pudens, čiji je spomenik pronađen u Rimu i Tit Klaudije Ksenofont, čiji se spomenik pronađen u Efesu u Turskoj.

---

¹⁴⁵ CIL III, 8359 = CIL III, 12720; CIL III, 8360 = CIL III, 12720b

¹⁴⁶ Bojanovski 1982, 102; Bojanovski 1988, 196; Bojanovski 1999, 139, fn. 33

¹⁴⁷ CIL III 12725= CIL III 14219

¹⁴⁸ Dušanić 1977, 169.

¹⁴⁹ CIL III 12736.

¹⁵⁰ Škegro, 1998, 104.

¹⁵¹ Šačić Beća 2016, 258.

Za vrijeme vladavine Septimija Severa, prokurator i nose titulu *procuratores Augusti* ili *procuratores argentariarum* te tokom njegove vladavine tu funkciju vrše prokurator i Kasije Ligurin, M. Arrius ...nianus te Gaj Julije Silvan Melanio. Tokom vladavine cara Makrina, 218. godine se javlja prokurator Valerije Super, koji istu funkciju vrši i za vrijeme cara Heliogabala. Iz perioda vladavine cara Aleksandra Severa poznati su prokurator i Julije Tacitijan i Marko Arije, te posljednji imenom poznati prokurator Aurelije Verekund.

Iz ovog perioda potiče i još značajnih spomenika, poput spomenika posvećenog Septimiju Severu na kojem se vidi municipalni status Domavije, zatim spomenik posvećen caru Makrinu na kojem se ovaj municipalitet potvrđuje. Spomenici posvećeni Aleksandru Severu i njegovoj majci na kojim se prvi put spominje municipalna institucija, tj. vijeće dekuriona, te na kraju spomenici posvećeni caru Trebonijanu Gallu koji svjedoče prelazak Domavije u status kolonije.

7. Epigrafski spomenici kao izvor za izučavanje rudarstva u Domaviji

Epigrafski spomenici pružaju nesagledivo značajne informacije o mnogim sferama života i uređenja tokom Rimskog carstva. Oni predstavljaju i jedan od najvažnijih izvora za proučavanje rudarstva u Domaviji. Putem njih se, kao što je već istaknuto u dosadašnjem izlaganju u ovom radu, može steći uvid o upravi rudnika, njihovim upraviteljima te se može pratiti hronološki razvoj ovog područja.

Prvo epigrafsko svjedočanstvo sa prostora istočne Bosne koje svjedoči rudarsku aktivnost jeste počasna baza iz Skelana podignuta u čast cara Antonina Pija (138-161), iz 158. godine.¹⁵² Za ovog cara se veže i osnivanje municipija u Skelanima i Domaviji.¹⁵³

Pored ovog spomenika, važno epigrafsko svjedočanstvo predstavlja i spomenik pronađen u Lutvinom Hanu kod Bratunca, na kojem se spominje *procurator argentariarum Delmaticarum*, što znači da je Domavija zapravo prije nego je postala sjedište uprave za sve rudnike Panonije i Dalmacije, bila sjedište uprave za rudnike srebra Dalmacije.¹⁵⁴

Prilikom prvih istraživanja Domavije, otkrićem gradske vijećnice, dolazi do otkrića i prvih epigrafskih spomenika na ovom prostoru. Oko vijećnice je pronađen spomenik posvećen Luciju Domiciju Erosu, prokuratoru panonskih i dalmatinskih rudnika, te nadgrobni spomenik Katilije Trifine. Spomenik posvećen Luciju Domiciju Erotu najvjerovatnije označava promjenu u upravi rudnika, odnosno promjenu kada rudnici Panonije i Dalmacije koji su bili stavljeni pod jednu upravu, odvajaju u zasebne rudnike, jer se Lucije Domicije Erot na ovom spomeniku pojavljuje uz titulu *procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*, a njegov nasljednik Marko Aurelije Rustik ima titulu *vir egregius*, pa Škegro smatra da je i Rustik također bio prokurator ujedinjenih

Slika 5. Spomenik posvećen Katiliji Trifini

¹⁵² CIL III, 1421.

¹⁵³ Bojanovski 1982, 97.

¹⁵⁴ CIL III, 12740 = CIL III, 12739.

rudnika Panonije i Dalmacije, iako tekst sa spomenika to ne potvrđuje.¹⁵⁵ Zapravo, zvanično, spomenik na kojem se nalazi Lucije Domicije Erot označava kraj uprave nad objedinjenim rudnicima metala Panonije i Dalmacije, te se ističe on kao posljednji upravitelj tih objedinjenih rudnika. Pored njega, u periodu ujedinjenih panonsko-dalmatinskih rudnika poznato je da su postojala još dva upravitelja, od kojih se jednom ne zna ime, samo je pronađen natpis na spomeniku na lokalitetu Kamen kod Glamoča¹⁵⁶ na kojem je navedeno da je prokurator objedinjenih rudnika Panonije i Dalmacije, a drugi prokurator je Tit Kladije Prokul Kornelijan, čiji je spomenik pronađen u Lambezi, području današnjeg Alžira.¹⁵⁷

Iz perioda koji je uslijedio, kada je Domavija bila centar uprave za ujedinjene rudnike srebra Panonije i Dalmacije, poznata su dva spomenika sa imenima prokuratora koji su nosili titulu *procurator argentariarum Pannonicarum et Delmatarum*. Prvi od njih je Sekst Baj Pudens, čija je karijera nesigurna jer je rezultat slobodnog nagađanja,¹⁵⁸ dok je drugi prokurator Tit Kladije Ksenofont čiji je natpis pronađen u Efesu, današnjoj Turskoj.¹⁵⁹

Nakon njih, sa vladavinom Septimija Severa, prokurator nose titulu *procuratores Augusti* ili *procuratores argentariarum*. Poznati su Kasije Ligurin¹⁶⁰, zatim M. Arrius [...]nianus čije je ime zabilježeno na spomeniku podignutom u čast Jupitera i Junone, za spasenje prokuratora. Spomenik je pronađen u Domaviji.¹⁶¹ Pored ovoga, u glavnom dijelu *curie*, pronađen je spomenik posvećen prokuratoru Kaju Juliju Silvanu Melaniju, koji je vršio tu službu u periodu vladavine Septimija Severa.¹⁶² U glavnom dijelu *curie*, pronađen je još i počasni spomenik cara Septimija Severa te ulomak spomenika na kojem se spominje Aurelije Vero.¹⁶³

Nakon Melanija, sljedeći poznati prokurator je bio Valerije Super koji je svoju službu vršio u periodu vladavine careva Makrina i Heliogabala, te se spominje na dva epigrafska spomenika. Prvi od njih je spomenik posvećen caru Makrinu, datiran u 218. godinu i Valerije Super se na njemu pominje kao obnovitelj gradske tržnice stradale u požaru¹⁶⁴, dok se na

---

¹⁵⁵ CIL III, 8361 = CIL III, 12721.; Škegro 1999, 109.

¹⁵⁶ IL Jug, 1655.

¹⁵⁷ AE 1956, 123. = AE 1991, 1691 = AE 1992, 1866.

¹⁵⁸ Šajin 2014, 127-128.

¹⁵⁹ CIL III, 6575 = CIL III, 7127.

¹⁶⁰ CIL III 8333, 6313; IL Jug 76.

¹⁶¹ CIL III 12725 = CIL III 14219.

¹⁶² CIL III, 12732.

¹⁶³ Radimsky 1891, 1-19.

¹⁶⁴ CIL III, 12733.

drugom spomeniku, posvećenom caru Heliogabalu, iz 220. godine, spominje kao obnovitelj gradskih termi, odnosno, dovodi vodu u terme.¹⁶⁵

Unutar vijećnice su pronađena i dva spomenika posvećena Aleksandru Severu (222-235) i njegovoj majci Juliji Mameji, koji su bili uzidani u stepenice u podzemni prostor gradske vijećnice.¹⁶⁶ Značaj ovih spomenika se ogleda u tome što odaju podatke o punom nazivu Domavije. Pored toga, na ovim spomenicima se Domavija posljednji put spominje u statusu municipija, *ordo / mun(icipii) Dom(avi) d(ecreto) d(ecurionum)*, i to je prvi spomen vijeća dekuriona, jedne od municipalnih institucija. Na idućem spomeniku Domavija se već javlja unaprijeđena u status kolonije, što se dešava za vrijeme Trebonijana Gala (251-253).¹⁶⁷

Iz perioda dinastije Severa potiču značajni epigrafski spomenici te se u ovom periodu odvijaju i mnogi značajniji događaji koji utiču na prosperitet ovog područja. Posebno je istaknuta briga Septimija Severa za ovo područje, a tome svjedoče brojni natpisi na spomenicima podignuti upravo u njegovu čast. Razlog njegovog interesovanja leži u tome što je Domavija bila bogato rudonosno ležište, iako je briga cara pored ovog područja, bila i za područje sjeverozapadne Bosne, koje je isto tako bilo bogato ležište rude željeza, te su i tu pronađeni brojni počasni natpisi podignuti ovom caru.

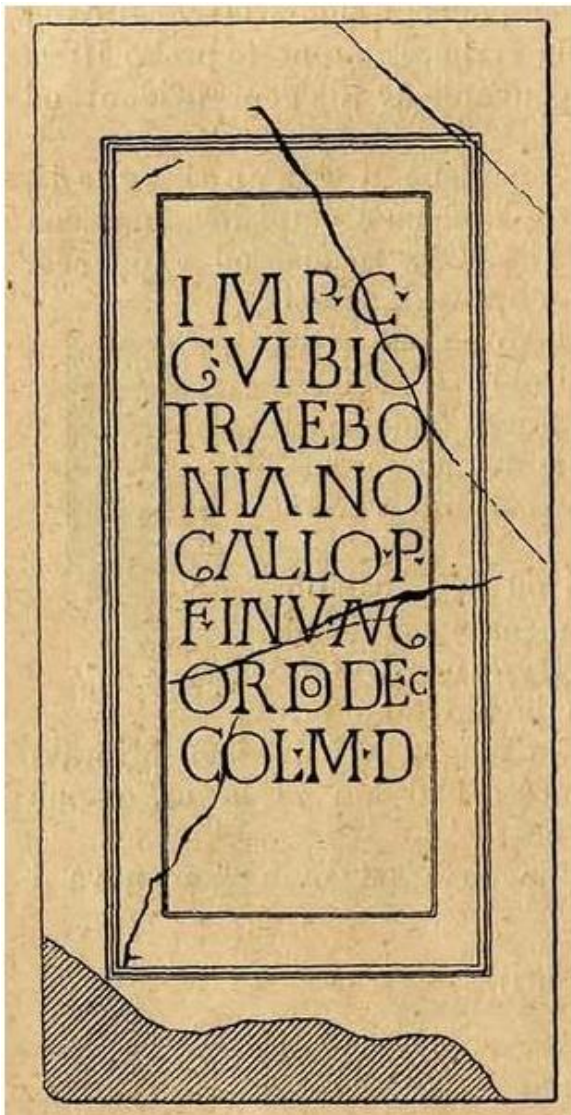
Slika 6. Spomenik posvećen Aleksandru Severu

¹⁶⁵ CIL III, 12734.

¹⁶⁶ CIL III, 8359 = CIL III, 12720a ; CIL III, 8360 = CIL III 12720b.

¹⁶⁷ CIL III, 12728, CIL III 12729.

Iz 201. godine potiče veliki broj spomenika u čast Septimiju Severu, pa se postavlja pitanje šta je razlog tome. Bojanovski smatra da je razlog ovome bio carev posjet Meziji i Panonijama tokom 202. godine. Nakon rata sa Partima se zadržao u Egiptu i Siriji, a zatim u pratnji sinova Karakale i Gete te supruge Julije Domne uputio u krajeve Mezije i Panonije, vjerovatno radi obilaska logora i učvršćenja limesa. O ovom kretanju postoji jako malo izvora, ali mu svjedoče brojni miljokazi, natpisi i spomenici u čast careva i cijele njegove porodice.

Slika 7. Spomenik posvećen caru Trebonijanu Gallu

Potvrđeno je da se car nalazio 18. marta 202. godine u Sirmiju gdje je potpisao carski reskript. Prema Bojanovskom, natpisi iz Skelana i Domavije iz 201. godine pružaju dokaz da je Septimije Sever sa svojom porodicom 202. godine posjetio i rudarsko područje istočne Bosne.¹⁶⁸

Tokom sljedećih istraživanja, 1891. godine, dolazi se do zaključka da je prostor Domavije zauzimao mnogo veću površinu nego što se to prvobitno smatralo. Tada se otkrivaju i bočne zgrade uz gradsku vijećnicu, te su otkrivene rimske terme. Tokom ovog istraživanja se otkrivaju i već pomenuti spomenici posvećeni carevima Gallu i njegovom sinu Volusianu (251-253), za čije vrijeme je Domavija dosegla status kolonije, o čemu svjedoči natpis sa spomenika, *ordo dec(urionum) / col(oniae) m(etallae) D(omavianae)*.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Bojanovski 1972, 40-43.

¹⁶⁹ CIL III, 12728.

Ovom prilikom je pronađen spomenik posvećen caru Heliogabalu, na kojem se spominje Valerije Super kao prokurator rudnika srebra, koji je doveo vodu u gradske terme. Spomenik je pronađen u glavnoj prostoriji gradske vijećnice, a datira se u 220. godinu.¹⁷⁰ Pored ovoga, Valerije Super se javlja i u ranijem periodu, na spomeniku posvećenom caru Makrinu, u znak zahvalnosti za obnovu gradske tržnice nastale u požaru. Spomenik je datiran u 217-218. godinu.¹⁷¹

Sljedećih godina istraživanja, 1892. i 1893. godine, nakon smrti Lj. Pogatschniga, istraživanja se nastavljaju pod vođstvom Eduarda Vorličeka, čiji je fokus na potpunom otkriću termi i sudnice, te gornjeg dijela grada. Rezultate ovih istraživanja objavljuje V. Radimsky u Glasniku Zemaljskog Muzeja, gdje pominje i pronađene epigrafske spomenike, ali se ne bavi njihovom detaljnom analizom. On u člancima navodi stanje spomenika, te čitanje natpisa.¹⁷²

Posljednji datirani natpis iz Domavije potiče iz 274. godine i pominje Aurelija Verekundusa, ujedno i posljednjeg poznatog rimskog upravitelja rudnika. Na spomeniku se on pominje kao obnovitelj gradskih termi.¹⁷³

Zahvaljujući pronađenim epigrafskim spomenicima, poznato je da je Domavija u periodu od 1. stoljeća do vladavine Marka Aurelija bila središte ujedinjenih rudnika srebra u Dalmaciji, te od 161. godine postala centar uprave za objedinjene rudnike srebra Panonije i Dalmacije i to ostala do vladavine Komoda (180.g.). Iz tog perioda poznata su imena dvojice prokuratora, Tita Klaudija Prokula Kornelijana (161-164.g.) i Lucija Domicija Erota (170-250.g.) a pored njih javlja se i još jedan prokurator iz ovog perioda, čije ime nije poznato, na spomeniku iz mjesta Kamen kod Glamoča.

Tokom uprave objedinjenih rudnika srebra Panonije i Dalmacije, koja je započela vladavinom Komoda, od 180. godine, javljali su se prokurator i sa dvije vrste titula. Jedna od njih je *procurator argentariarum Pannonicarum et Delmatarum* a druga od vladavine Septimija Severa, *procuratores Augusti* ili *procuratores argentariarum*. Sa prvom titulom poznata su imena dvojice prokuratora Sekst Baj Pudens i Tit Klaudije Ksenofont, dok su drugu titulu nosili Kasije Ligurin, M. Arrius ...nians, Gaj Julije Silvan Melanio, Valerije Super te posljednji poznati prokurator Aurelije Verekund.

---

¹⁷⁰ Radimsky 1892, 1-24., CIL III, 12734.

¹⁷¹ CIL III, 8363 = CIL III 12733.

¹⁷² Radimsky 1894, 1-48.

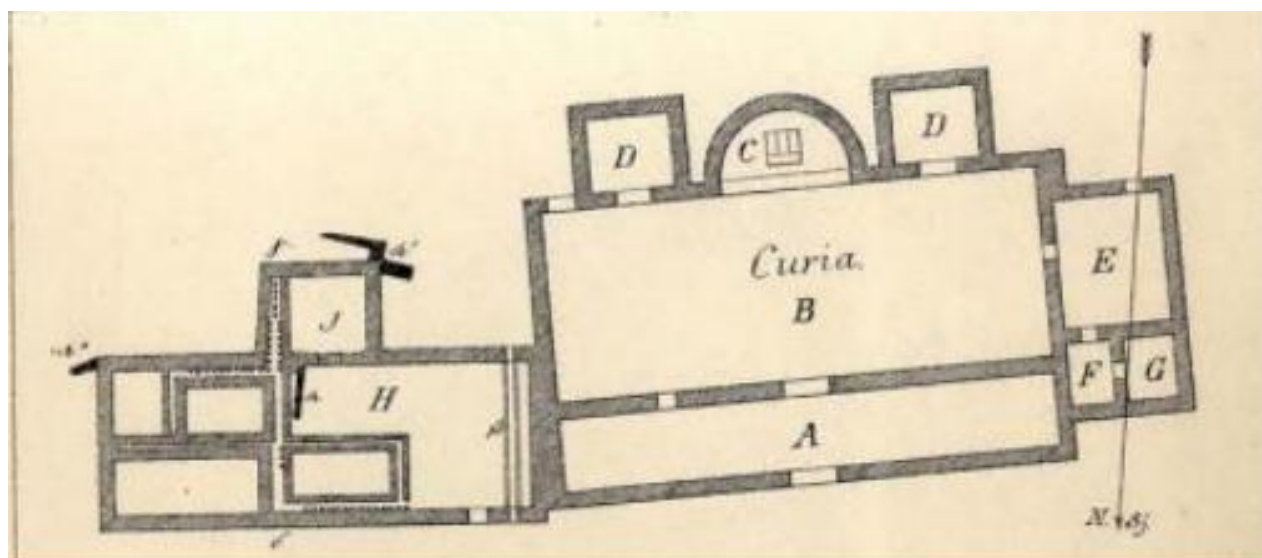
¹⁷³ Isto, 45; CIL III, 12736 = AE 1893, 0131.

8. Utjecaj rudarstva na razvoj arhitekture Domavije

Kao municipij, a kasnije kao i kolonija, Domavija je posjedovala sve elemente koje jedan grad tog ranga treba imati. Priliv stanovništva se odvijao postepeno zahvaljujući rudarstvu, sa svih strana su stizali trgovci, zanatlije, a zatim i stručna lica te rudari. Posljedično se površina grada širila, ali i formirale različite građevine u skladu sa potrebama grada tog ranga.

Urbanizam Domavije se nije razvijao na klasičnoj rimskoj ortogonalnoj shemi rastera, jer za to Domavija nije imala prirodno-geografskih uvjeta nego se grad prilagodio i razvijao reljefu terena.¹⁷⁴ Ulice se nisu mogle sjeći pod pravim uglom, jer zbog postojanja Majdanskog potoka i Saske rijeke to nije bilo moguće. Ali, gradski centar se razvio upravo kod sastava tih rijeka, gdje su zabilježeni arheološki ostaci gradske vijećnice, sudnice, foruma te gradskih termi.¹⁷⁵

Tokom prvih istraživanja 1890. godine, otkriva se gradska vijećnica. Nalazila se na trgu, uz Majdanski potok, pod sjevernom padinom grada. Bila je orijentisana u pravcu istok-zapad, duga 41m a široka 19,5m, sa ukupnom površinom od 760 kvadratnih metara.¹⁷⁶ Sastojala se od glavne zgrade, pravougaonog oblika, dimenzija 33,1m x 18,7m, te zapadne i istočne bočne zgrade.¹⁷⁷

Slika 8. Gradska vijećnica

¹⁷⁴ Bojanovski 1988.,199-201.

¹⁷⁵ Šačić Beća 2016, 255.; Bojanovski 1988,199.; Veletovac 2014,117.

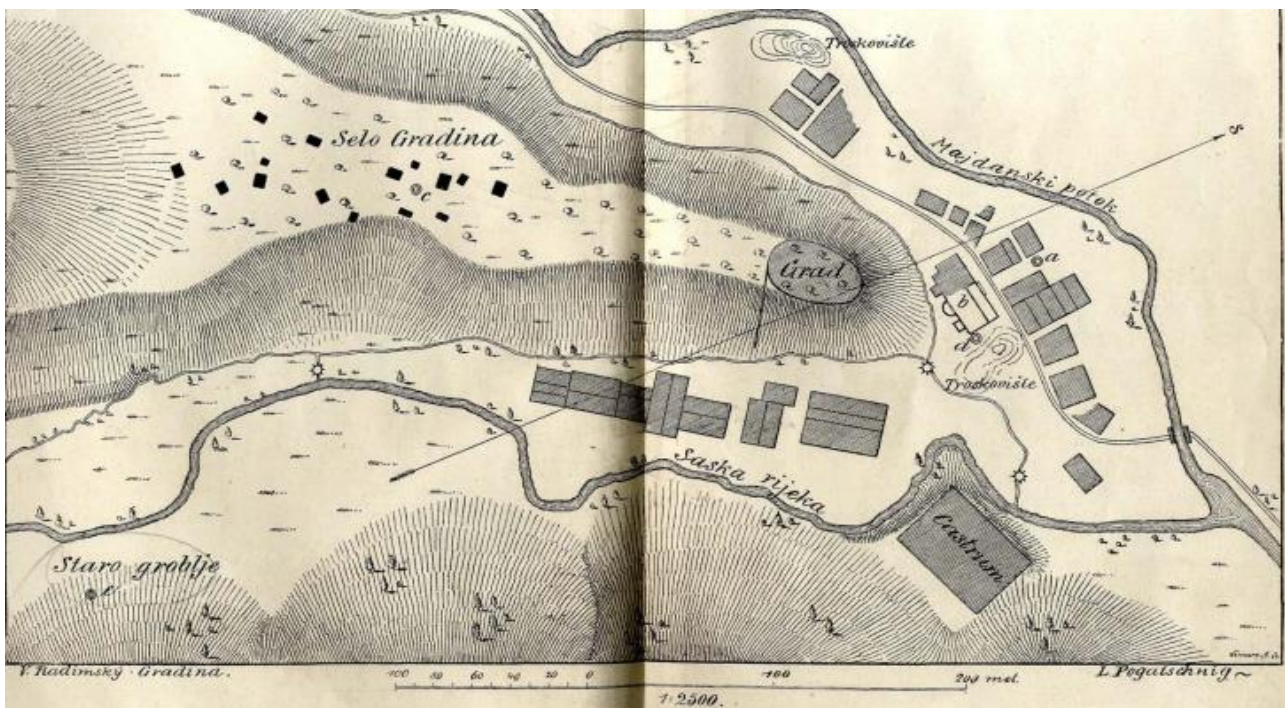
¹⁷⁶ Radimsky 1891.

¹⁷⁷ Radimsky 1892.

Glavna zgrada je sadržavala četiri prostorije: prostoriju A, koja je činila predvorje i nalazila se na sjevernom pročelju, uz duž širokog ulaza, te se prostirala duž cijele zgrade, širinom 4,65m. Predvorje je sa spojeno dugim vratima sa prostorijom B, koja je bila ujedno i glavna, središnja, prostorija i imala ulogu glavne dvorane, za održavanje sjednica gradskog vijeća. Dimenzije ove prostorije u 31,3m dužina, te 11.9m širine, te je imala ukupnu površinu 372,5 m².

Usred južnog dijela zida nalazila se apsida (C) u širini od 8m, a sa svake njene strane je bio po jedan pravugaoni prigradak (D, D1) te je svaki bio spojen vratima sa dvoranom (B). Ova zgrada je svakako bila namjenjena javnim svrhama, a zbog toga što nije imala sistem grijanja zaključuje se da nije neprestano upotrebljavana, te da nije mogla imati ni vjerske svrhe zbog velike površine i ogromnih prostorija, ali i izostanka nalaza koji bi na to upućivali, te se zaključuje da je ova zgrada imala funkciju gradske vijećnice.

Slika 9. Skica Domavije prema Pogatschnigu

Zgrada je bila osamljena u centralnom dijelu grada, ispred koje je bila cesta široka 10m, a ispred nje je stajao spomenik Jupiteru i geniju varoši, dok je u unutrašnjosti, u apsidi, stajala pozlaćena brončana statua cara u prirodnoj veličini, što se zaključuje na osnovu pronađenog brončano izrađenog ljudskog desnog nožnog palca, te fragmenta prsta ruke u prirodnoj veličini. Osim tih statua, u zgradi i ispred nje su pronađeni i spomenici cara Marka Aurelija, Lucija Vera, Komoda, Semptija Severa, Aleksandra Severa, Galla i Volusiana, te spomenik carskog prokuratora i rimskog građanina Kaja Julija Silvana Melanija. Kod ulaza u zgradu pronađena je i statua božice Venere.¹⁷⁸ Prostorije su pretežno imale pod od ilovače, samo se u apsidi pronalazi pod od opeke, dok su zidovi bili građeni od tesanog trahitnog kamenja. Pored ovoga, pronađena je u velikoj količini i opeka koja je pripadala gornjim etažama koje nisu očuvane. Posebno su zanimljivi komadi opeke sa utisnutim pasjim nogama, za koje se smatra da su nastali jer su rimski ciglari provjeravali je li cigla suha, ili su sasvim slučajno nastali.¹⁷⁹

Na istočnoj strani zgrade uz temelj su bila uzidana tri tesana kamena kao stepenice koje su vodile u podzemnu prostoriju, od kojih su dva spomenici posvećeni Aleksandru Severu i njegovoj majci Juliji Mameji, koji su srušeni za vrijeme vladavine Maksimina, te postavljeni za ovu svrhu. Pronađeno je i dosta brončanog i srebrenog novca, koji su pripadali periodima vladavine Aleksandra Severa (224.g.), Trebonijana Galla (251-254.g.), Konstantina Velikog (306-337.g.) Konstantina II (337- 340.g.)¹⁸⁰

Zapadna bočna zgrada se sastoji od tri prostorije te čini pravougaonik dužine 14,8m i širine 7,6m. U glavni prostor ove zgrade (E) vode vrata velike dvorane (B) glavne zgrade. Druga vrata vode kroz južni glavni zid na dvor, zatim još jedna vrata kroz sjeverni srednji zid vode u prostor F iz kojeg vrata vode u zadnji prostor zgrade, prostoriju G. Smatra se sastavnim dijelom kurije, jer je spojena vratima sa glavnom zgradom, a vjerovatno je služila za stanovanje nekog službenika ili skladištenje rude (zbog pronađenog olova unutar prostorija).¹⁸¹

Istočna bočna zgrada nije sastavljena vratima s glavnom zgradom, nego na glavnom pročelju, smještenom na sjevernoj strani, ima posebna vrata od 120cm širine. Ona stoji i nešto koso u odnosu na glavnu zgradu, čemu je razlog vjerovatno cesta koja je tu prolazila. Zgrada se sastojala od velike pravougaone prostorije, duge 26,1m a široke 9m i dograđene prostorije uz nju, širine 4,4m a dužine 6m. Zgrada je bila specifična u odnosu na ostale zbog mogućnosti

---

¹⁷⁸ Bojanovski 1988, 200. ; Radimsky 1892, 4-13.

¹⁷⁹ Radimsky 1891, 12.

¹⁸⁰ Radimsky 1891, 9.

¹⁸¹ Radimsky 1892, 5-13.

zagrijavanja. Ovdje su pronađeni pregradni zidovi ispod poda dvorane koji su pripadali kanalima za grijanje vrućim zrakom. U prostoriji su pronađena i dva spomenika koja su pripadala carevima Gallu i njegovom sinu Volusianu, koji su vladali od 251. do 254. godine, te su značajni jer se na spomenicima uočava da u to vrijeme Domavija ima rang kolonije, a ne municipija. Zbog površine, kamen spomenika te ulaza u veliku dvoranu sa ulice zaključuje se da je zgrada služila javnim svrhama, a zbog mogućnosti zagrijavanja zaključuje se da se koristila tokom cijele godine, te vjerovatno je velika dvorana služila za rasprave i za saobraćaj stranaka, a sporedni prostor je bila soba glavara dotičnog ureda, pa se ova zgrada smatra tribunalom – sudnicom.¹⁸²

Nakon završetka iskopavanja gradske vijećnice, otkopavanje prelazi na dio uz desnu obalu Saske rijeke, istočno od sudnice, te se 1891. godine počinju iskopavati ostaci građevine za koju se poslije ispostavilo da je imala ulogu javnog kupališta- terme.¹⁸³ Terme se spominju na natpisima iz 220. godine kada je Valerije Super u njih doveo vodu te 274. godine kada Aurelije Verekundus, posljednji poznati upravitelj, ih obnavlja.¹⁸⁴

Kupalište je zauzimalo površinu od 2122m², dimenzija 52,8-50,8m, te je imalo 45 prostorija i ujedno činilo najveći objekat rimske Domavije. Zidano je od lomljenog kamena, dopremanog iz najbliže okolice, od trahita, kvarcita i krečnjačke sedre, a opeku su koristili kao dopunsku građu, za obzidanje vrata, prozora, zidanje stepenica, za vodovod, zagrijavanje, te za temelje statuama. Zidovi su se prvo mazali jednim slojem lijepa, kakav se upotrebljavao za zidanje, zatim se premazivao slojem finijeg lijepa i onda kao treći sloj je bio lijep sa mnogo kreča koji se premazivao vrlo tanko. Zidovi su bili obojeni ili oslikani dok je lijep još bio mokar.¹⁸⁵

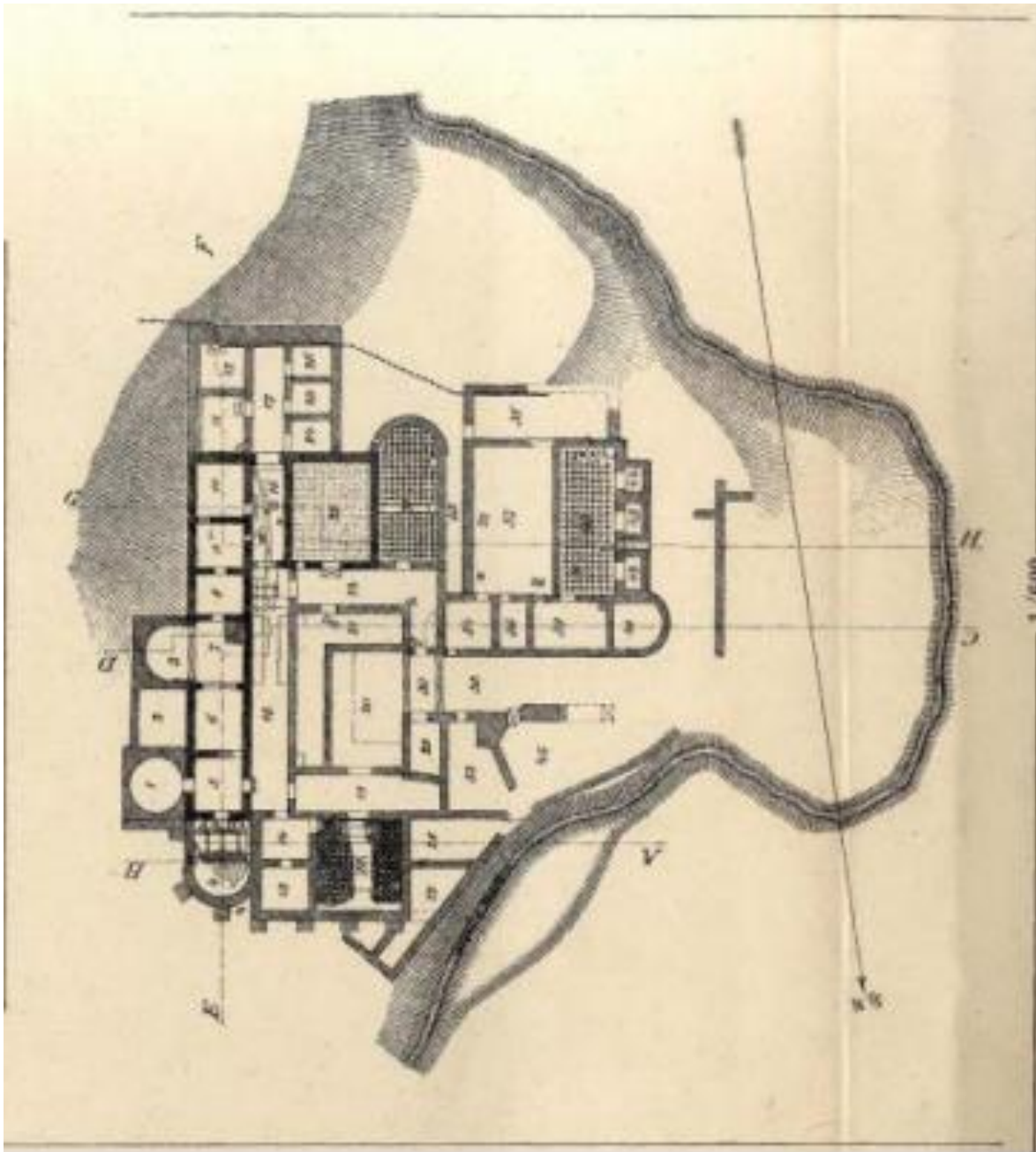
---

¹⁸² Radimsky 1894, 3-4.

¹⁸³ Bojanovski 1988, 200.; Radimsky 1892, 13.

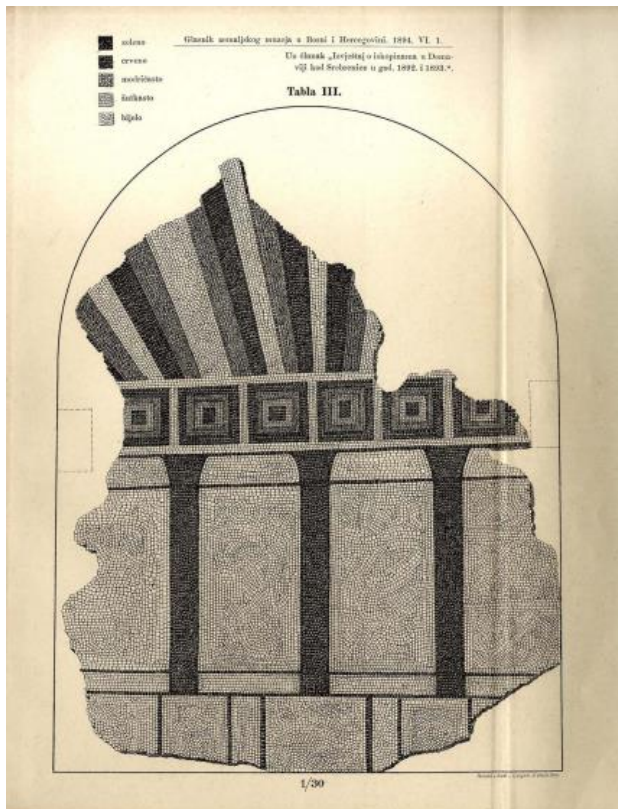
¹⁸⁴ Veletovac 2014, 117.; CIL III, 12734.; CIL III, 12736.

¹⁸⁵ Radimsky 1894.

Slika 10. Mapa termi

Podovi su imali podlogu od kamenih ploča, preko kojih je nanesen sloj betonske žbuke, dok su veće prostorije potpođene debelim kamenim pločama, a u dvije prostorije se javljaju mozaici. Osim ovoga, pronađeni su i ostaci vodovodne mreže i ostaci kanalizacije. Za snadbjevanje termi vodom korištena je voda iz Saske rijeke, mada je postojao i poseban vodovod namjenjen za tu svrhu. Prostorije su bile zagrijavane iz praefurnija, koji su se nalazi izvan termi, pa su vrući plinovi dovodeni u *hypocaust*, a iz njega su dalje kroz cijevi (olovne cijevi ili stupići od opeke) zagrijavane prostorije.¹⁸⁶

Slika 11. Mozaik 1

(frigidarium), prostorija u kojoj su se ostavljale stvari te čuvale kupališne masti, ulja i ostale sprave, a iz nje su vrata vodila u svlačionicu (apodyterium). Osim ovih prostorija postojale su i prostorije za tjelesnu vježbu i igre (palaestra), mjesto za šetnju prije i poslije kupanja (ambulatio), kuhinja i kantina i dr.¹⁸⁷

Prostorije unutar termi su bile podijeljene na muško i žensko odjeljenje, sa ukupno 45 prostorija. Muški dio su sačinjavali dva bazena sa toplom vodom (caldarium), nekoliko bazena sa hladnom vodom (frigidarium), svlačionica (apodyterium), a zatim veće prostorije koje su služile kao čekaonice i zabavljališta prije i poslije kupanja i sl. Ženski dio prostorija je bio zatvoreno odjeljenje, i činile su ga prostorije 34.,36.,37.,39-44. te je na tabli ograđeno debelom crtom. Sastojalo se od predsoblja, gdje su i sluškinje čekale na svoje gazdarice, zatim tepidariuma gdje se čekalo na kupku ili gdje se hladilo nakon vruće kupke, bazena sa toplom vodom (caldarium), bazen sa hladnom vodom

¹⁸⁶ Radimsky 1894, 38-39.

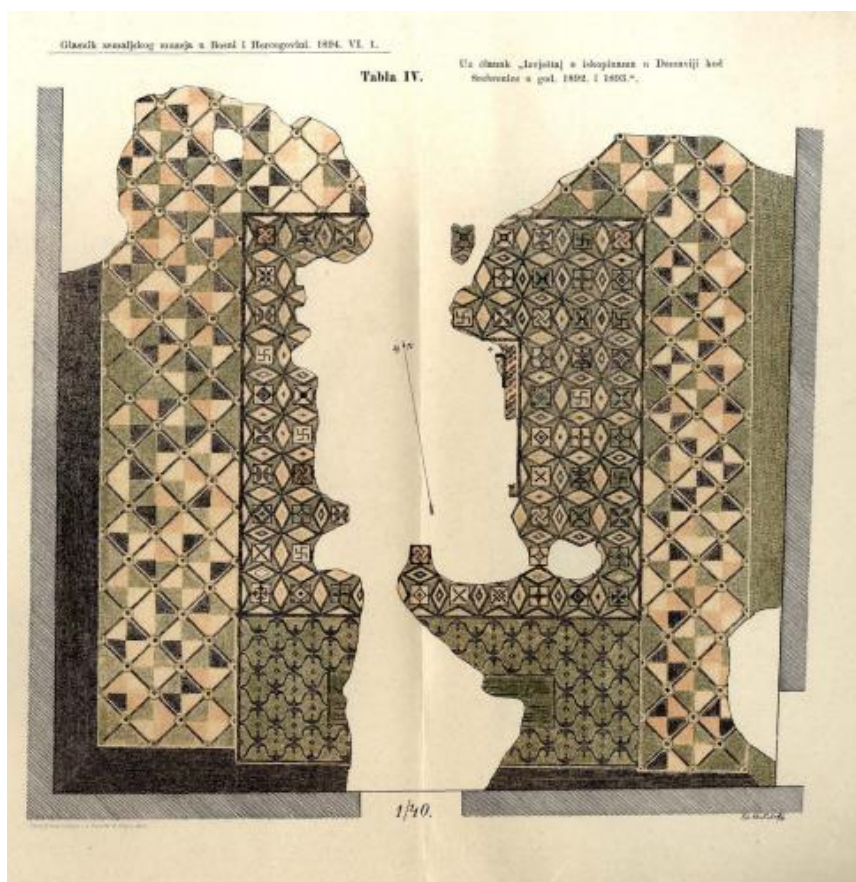
¹⁸⁷ Veletovac 2014, 117.; Radimsky 1894.

Nije poznato kada su izgrađene terme, ali je 220. godine vršena popravka vodovoda, jer nije mogao dobro funkcionisati zbog dotrajale vodovodne mreže i slabog dotoka vode, što je učinio Valerije Super, rudarski prokurator. Nakon popravki terme su bile u funkciji do 274. godine kada su restaurirane od strane carskog nadzornika tih rudnika – Aureliusa Verecundusa, što se zaključilo iz pronađenog natpisa, koji je ujedno i posljednji datirani natpis iz Domavije (274. godina).¹⁸⁸

Pored ovih građevina, iz pronađenog natpisa u kojem se spominje rudarski prokurator Valerije Super, kao obnovitelj gradske tržnice, saznajemo da je u gradu postojala i gradska tržnica, koja je stradala u požaru te ju je on obnovio 220. godine o svom trošku.¹⁸⁹

Šire gradsko područje nikada nije u potpunosti istraženo, te nije pronađeno mjesto na kojem se nalazio metalurški pogon, radionice i drugi objekti potrebni za obradu metala. Pretpostavlja se da se ova industrijska zona nalazila u dolini Saske rijeke, jer su prilikom

iskopavanja temelja za novu branu, pronađeni zidovi dužine cca 100 metara, te su isti takvi pronađeni i uzvodno od brane uz veliku količinu troske oko njih. Međutim, izgradnjom betonske brane i stvaranjem ogromnog jezerskog mulja na tom prostoru, onemogućilo se daljnje istraživanje tog prostora.
190

Slika 12. Mozaik 2

¹⁸⁸ CIL III, 12736.

¹⁸⁹ CIL III, 8363 = 12734.

¹⁹⁰ Imamović 2002, 19.

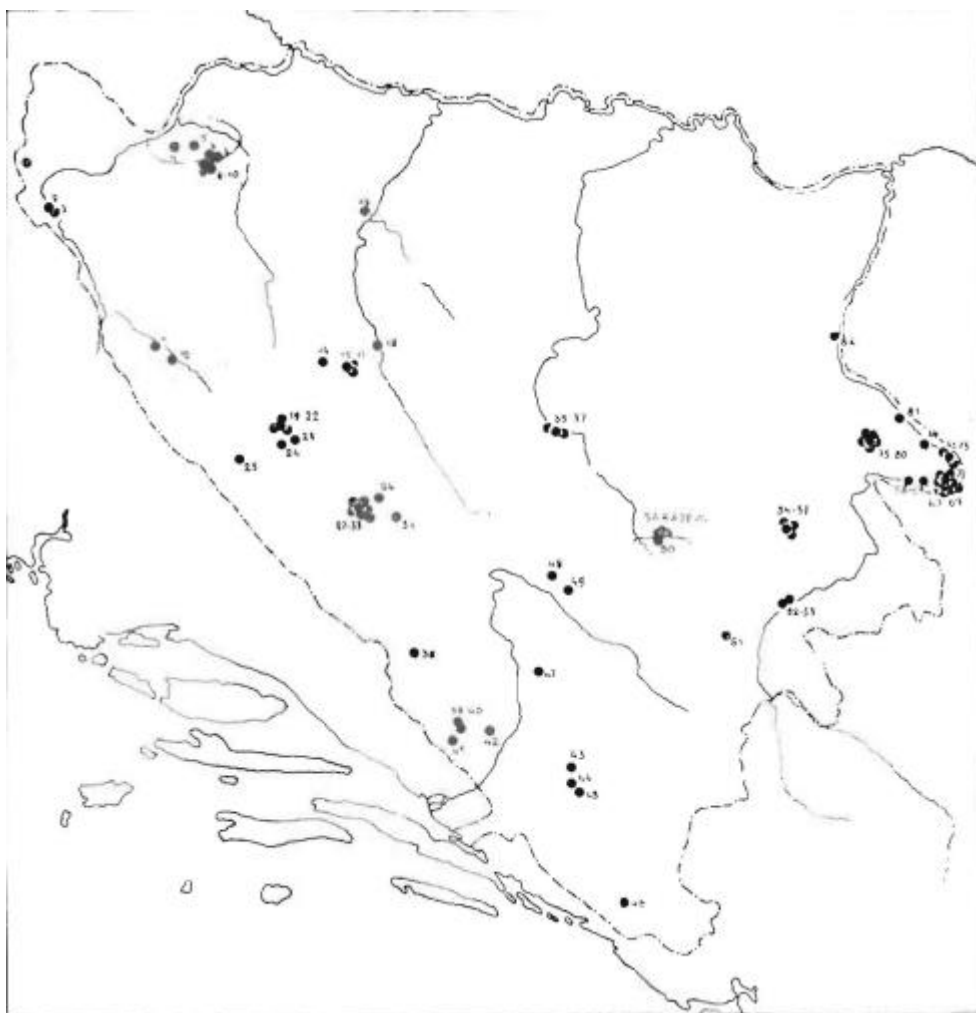
9. Kultovi u Domaviji

Kultne spomenike koji se javljaju na području Bosne i Hercegovine možemo, prema njihovoj pripadnosti, podijeliti na domaća i strana božanstva. Domaća božanstva su ilirska božanstva, a od stranih božanstava javljaju se rimska, grčka, tračka i orijentalna božanstva. Od domaćih božanstava najzastupljeniji su Silvan i Dijana, u pojedinačnom kultu ili zajedno, ili jedno od njih u kombinaciji sa nekim drugim božanstvom. Pored njih javljaju se i kulturni spomenici posvećeni Bindu-Neptunu, Sedatu te u istočnim dijelovima Bosne zastupljeni su Termin i Liber. Najveća koncentracija spomenika domaćih božanstava se javlja u zapadnim dijelovima Bosne i Hercegovine, sa prostora Delmata, koji su bili glavni nosioci domaćeg kulta. Općenito se može zaključiti da je pronađen mali broj spomenika domaćih božanstava, pa se može pretpostaviti da možda kod Ilira nije bila razvijena praksa da ikonografski prikazuju svoja božanstva ili da im podižu epigrafske spomenike.

Karta 1. : Nalazišta sa spomenicima domaćih božanstava

Sa dolaskom Rimljana na prostore Bosne i Hercegovine, dolazi i do pojave rimskih kultova. Rimljani unose kultove svojih božanstava te također utiču i na religiju pokorenih naroda. Kultna trijada, službena religija i vrhovna božanstva Rimljana su Jupiter, Junona i Minerva. Oni se mogu javiti i pojedinačno, u kombinaciji jedni sa drugima ili sa nekim drugim božanstvom. Širenjem i dolaskom novih religija na prostor Bosne i Hercegovine, i mnogi Iliri počinju prihvatati i poštovati rimske kultove, ali i dolazi do pojave *interpretatio romana*, kada Iliri razvijaju svoje kultove po uzoru na rimske. Pored ove trijade, zastupljeni su kultovi posvećeni božanstvima poput Marsa, Pomone, Genija, Herkulesa, Venere, Libera, Dijane te Terra Mater kao božanstvo rudara. Ovi spomenici pojedinačnih božanstava su bili zastupljeni širom BiH, dok je kultna trijada najviše zastupljena u području istočne i jugozapadne Bosne.¹⁹¹

Karta 2. : Nalazišta sa spomenicima rimskih božanstava

¹⁹¹ Imamović 1977.

Grčki kultovi su u Bosni i Hercegovini slabo zastupljeni, a neki od njih su pronađeni u Skelanima, poput žrtvenika posvećenog Aeskulapiju i Hygiji, zatim se kult Apola pominje u Vršanima kod Prnjavora, Mrkonjić-Grada te Podgradini kod Livna.¹⁹² Od tračkih kultova pronađen je samo reljef u obliku medaljona koji predstavlja konjanika u Sarajevu, a na Ilidži kod Sarajeva pronađen spomenik posvećen Apolonu Tedenu.¹⁹³

Od orijentalnih božanstava zastupljenih u Bosni i Hercegovini javlja se kult Mitre, poznatiji kao kult nepobjedivog boga Sunca, te kult boga Sabazija, sa jedinstvenim primjerkom na cijeloj teritoriji BiH pronađen u Domaviji.

Karta 3. : Nalazišta sa spomenicima grčkih, tračkih i orijentalnih kultova.

¹⁹² Paškvalin 1963, 143.

¹⁹³ Gabričević 1954, 41.

KULTOVI	BOŽANSTVA
DOMAĆI KULTOVI	Silvan, Dijana, Sedat, Liber, Termin, Bind...
RIMSKI KULTOVI	Jupiter, Junona, Minerva, Genij, Dijana...
GRČKI KULTOVI	Aeskulapij, Hygija, Apolo
TRAČKI KULTOVI	Apollina Tadeni, trački konjanik
ORIJENTALNI KULTOVI	Mitra, Sabazij

Tabela 1.: Kultovi i pripadajuća božanstva na teritoriji BiH u antičkom periodu

Na prostoru Domavije sa dolaskom Rimljana se odigrala velika promjena u životu tamošnjih stanovnika. Domavija, kao centar rudarstva je privlačila mnoge ljude širom carstva koji su iz različitih razloga počeli naseljavati ovaj prostor. Pojedini od njih su se tu našli kao rudari, čista rudnička snaga, neki od njih sa većom funkcijom stručnjaka za rudarstvo, dok su pojedini vidjeli priliku za razvojem trgovine, zanatstva i dr. Svaki od tih ljudi sa sobom je donosio i tragove svoje osobnosti, svoju religiju i običaje. Tako da je Domavija bila izvrsna baza za razvoj stranih kultova.

Na prostoru Domavije nije pronađen ni jedan domaći kulturni spomenik. Zastupljeni su jedino spomenici rimskih kultova u najvećem broju i pored njih još je zastupljen jedan spomenik orijentalnog kulta. Spomenika rimskog kulta je pronađeno sedam, a predstavljeni su u sljedećoj tabeli, zajedno i sa preostalim jednim spomenikom orijentalnog kulta. Pored ovoga, na prostoru Domavije pronađen je i jedan spomenik neidentifikovanog kulta/božanstva. Spomenika posvećenih Terra Mater, božanstvu za koje se smatra da je bilo poštovano od strane rudara, na području Domavije nema, dok se veliki broj njih javlja u sjeverozapadnoj Bosni.

RIMSKI KULT	ORIJENTALNI KULT	NEIDENTIF. SPOMENIK
Jupiter (2 spomenika)	Sabazije	1 spomenik
Jupiter – Junona		
Jupiter – Genije		
Dijana		
Pomona		
Genije		

Tabela 2.: Antički kultovi i pripadajuća božanstva pronađena u Domaviji

Pronađena su dva spomenika u Domaviji posvećena samostalnom kultu Jupitera. On je predstavljao vrhovno i glavno božanstvo Rimljana. U pitanju su epigrafske are, od kojih je jedan prilično oštećena a natpis teško čitljiv. Na njemu se nazire kratka posveta

I O / SACR / IICI IA / NVS¹⁹⁴

I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] / sacr(um) / iici[---]ia/ nus,

što bi značilo Jupiteru, najboljem, najvećem, svetom. Ime dedikanta nije pronađeno. Drugi spomenik je bolje očuvan i na njemu je uočljiva standardna formula spomenika, nekoliko redova teksta, prvobitno posveta božanstvu, zatim nomenklatura dedikanta a na kraju završna formula.

I O M / MAXIMVS / MAGALI /VSL /⁵ M¹⁹⁵

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Maximus / Magali / v(otum) s(olvit) l(ibens) /⁵ m(erito)

U prevodu bi ovo značilo Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Maksim Magal, zavjet ispunio rado zaslužen. Ime Magali koje se javlja na spomeniku nije ilirskog porijekla, nego keltskog. Dovodi se u vezu sa riječi *maglos*, što bi značilo velik. Ovo je drugi primjer izvornog keltskog imena na Drini, prvi je iz Skelana, ime Catta.¹⁹⁶ Međutim, u pitanju je bio dedikant koji je bio ilirizirani Kelt (Skordisk), a ne doseljenik iz rimskog doba.¹⁹⁷

Generalno, na dosta spomenika se uz ime Jupitera veže i neki epitet, međutim ova pronađena dva spomenika ne predstavljaju neke bogatije primjerke.

Pored ovih spomenika na prostoru Domavije se javlja i Jupiter sa Junonom. To je jedini takav spomenik sa kompletnog područja Bosne i Hercegovine. Natpis na spomeniku počinje posvetom Jupiteru, punim njegovim imenom, a zatim Junonino ime prati epitet Regina, kojim je štovana i u kapitolijском hramu u Rimu. Spomenik je podigao carski prokurator za zdravlje sebe i svojih. Prisustvo ovog kulta svjedoči se samo jednim spomenikom u Bosni i Hercegovini, pa se ne može reći da je bio raširen, ali bitno svjedoči o njegovom postojanju na ovoj teritoriji. Ova kulturna zajednica nije bila mnogo raširena ni u okolnim područjima, poznato je svega još nekoliko takvih spomenika ove kulturne zajednice.¹⁹⁸

---

¹⁹⁴ IL Jug III 1520.

¹⁹⁵ IL Jug II 620.

¹⁹⁶ Patsch 1907, 447.

¹⁹⁷ Bojanovski 1965, 104.

¹⁹⁸ Imamović 1977, 133.

Kulturna zajednica Jupiter-Genije se javlja na tri mjesta u Bosni i Hercegovini. Pored Domavije, zabilježena je pojava i u Glamoču¹⁹⁹ i Banja Luci²⁰⁰. O veličinu poštivanja i Genija kao božanstva govori činjenica da su mu posvete podizane u zajednici sa Jupiterom, vrhovnim božanstvom. Posveta na spomeniku iz Domavije počinje Jupiterovim punim imenom, zatim je daljnji dio spomenika oštećen, međutim, zahvaljujući Truhelki, poznat je natpis sa ostatka spomenika.²⁰¹ Genij se poštovao i interpretirao kao snaga koja obezbjeđuje dobro za neko dotično mjesto, ličnost ili grad, pa su ga kao takvog udruživali saraznim funkcijama drugih božanstava. U svojstvu sa Jupiterom je bio kao iskazivanje zahvalnosti, traženje pomoći ili zaštite, koju je dedikant tražio od genija mjesta, ali nije smio zaboraviti ni vrhovno božanstvo pod čijom je konstantnom zaštitom bio, pa se tako stvorila i ova kulturna zajednica. Ovaj spomenik se podigao za dobro stanje municipija, konkretno.²⁰²

Kult boginje Dijane je poznato kao ilirsko i kao rimsko božanstvo. Kult ilirske, domaće Dijane je mnogo rašireniji, te je uz Silvana bila najpoštovanije domaće božanstvo na području Bosne i Hercegovine. Međutim, kult rimske Dijane je potvrđen na tri spomenika u BiH, a jedna od njih je iz Domavije, dok su druge dvije iz Skelana i iz Trebinja. Na spomeniku iz Domavije posveta počinje imenom Dijane i prati je epitet *Augusta*, a dalje je navedeno ime dedikanta i podaci o njegovom zanimanju. Spomenik je podigao *Aurelius Catinus*, beneficijar provincije Donje Panonije, koji je očito imao visoku funkciju i bio Rimljanin.²⁰³ Ova boginja je poštovana kao boginja života i lova, zaštitnica, te simbol nevinosti. Izjednačavana je sa grčkom boginjom Artemidom.

Spomenik boginje Pomone sa područja Domavije je jedini spomenik koji svjedoči postojanje ovog kulta na teritoriji BiH. U pitanju je epigrafska ara, sa dužim natpisom koji pruža značajne informacije, iako je prilično oštećen.²⁰⁴ Natpis na spomeniku je posvećen Gaju Juliju Silvanu Melanijanu, koji je predstavljen kao vitez i svećenik boginje Promone. Promona nije direktno vezana, tj. nema direktne posvete njoj, ali je spomenik povezan sa kultom Promone. Posveta je bila u uskoj vezi sa prokuratorom provincije, koji je vjerovatno bio patron municipija, jer je na spomeniku navedeno *patrono municipii Domavianorum*, iako se ne zna ime tog patrona, jer je zadnji dio teksta na spomeniku oštećen. Za dataciju spomenika se koristi

---

¹⁹⁹ Sergejevski 1928, 82-83.

²⁰⁰ CIL III, 14221.

²⁰¹ Radimsky 1891, 5.

²⁰² Imamović 1977, 136.

²⁰³ CIL III, 12723.

²⁰⁴ CIL III, 12732.

ovo *municipii Domavianorum*, koje govori da je Domavija u tom periodu bila u statusu municipija, pa se zaključuje da je spomenik nastao u periodu 217-250. godine, odnosno kraj II i početak III stoljeća.²⁰⁵ Mada, na EDH bazi podataka, datacija ovog spomenika je u 201-230 godinu. Pomona je poštovana kao boginja plodnosti i zemlje, ali je imala povezanosti i sa kultom *Terra Mater*, te je zastupala neke njene osobine i oblike. *Terra Mater* je božanstvo koje su poštovali rudari i bilo je izrazito vezano za rudarsku aktivnost, a Pomona preko veze sa *Terra Mater* je upravo bila poštovana kod rudara ili onih koji su imali veze sa rudarskom aktivnošću. Postojanje njenog svećenika govori u prilog da je kult bio ovdje organizovan i da je imao više sljedbenika. Također, kako kult Pomone nije prosvjedočen nigdje više na prostoru BiH može se izvući zaključak i da se on poštovao upravo samo u Domaviji.²⁰⁶

Slika 13. Krilati genij

Pored navedenih epigrafskih spomenika, na prostoru Domavije pronađena su još i dva spomenika u vidu figura. Jedan od njih nje bronzani kip krilatog Genija, a drugi bronzana ruka boga Sabazija, koji je pripadao orijentalnom kultu. Ova bronzana ruka je bila skoro prirodne veličine ruke (15,5cm) i izlivena je kompletna od bronzne. Prsti su bili postavljeni tako da su palcem kažiprst i srednji prst povezani i čine gest *benedicto latina*, dok su prstenjak i mali prst savijeni prema unutrašnjoj strani. Na vanjskoj strani ruke su prikazane razne životinje, od kojih svaka simbolizira ponešto. Ispod same šake nalazi se zmija, koja se oko zgloba ovila poput narukvice, a glava joj se izdiže do palca. Desno od zmijske glave, gmiže kornjača ispružene glave sa nogama u pokretu. Na sredini zapešća je gušter sa glavom do korijena palca. I četvrta prikazana životinja je žaba, koja kao da je spremna da skoči. Zmija i gušter su predstavljeni sa šarama udubljenim u obliku tačkica.²⁰⁷ Brončana ruka je služila prilikom obreda, tako što se stavljala na motku i prikazivala vjernicima.²⁰⁸ Njeno značenje jeste predstavljanje boga Sabazija, a branila je od uroka i demona, donosila posvetu i pomoć.²⁰⁹ Zahvaljujući ovome, pretpostavlja se da je i hram posvećen Sabaziju postojao na području Domavije. Međutim, nalaz je slučajno otkriće, odnosno dospio je u muzej kao poklon.

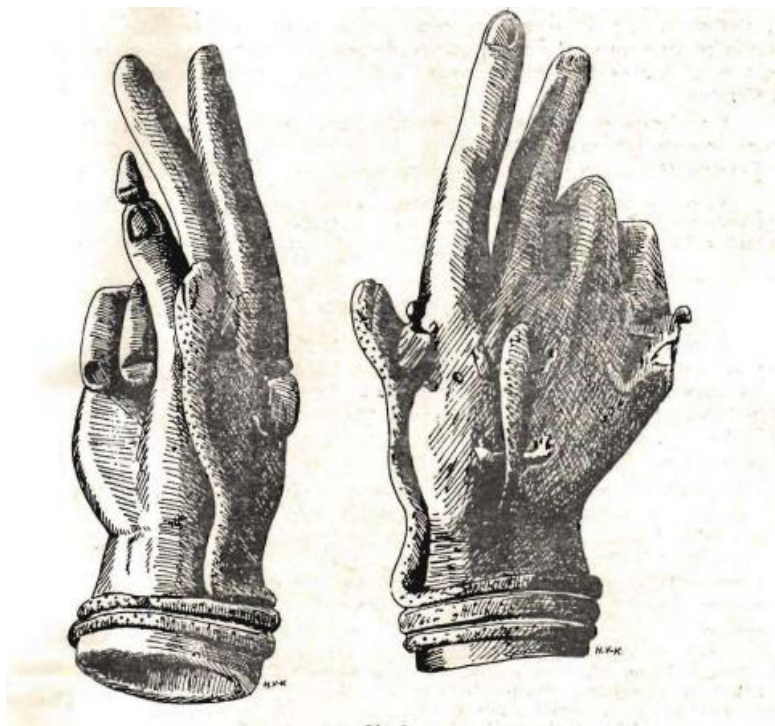
²⁰⁵ Imamović 1977, 175.

²⁰⁶ Isto, 176.

²⁰⁷ Paškvalin 1961, 205.

²⁰⁸ Imamović 2002, 24.

²⁰⁹ Paškvalin 1961, 206.

Slika 14. Brončana ruka Sabazija

identificira sa kultom Zeusa, Dionisa i drugih vrhovnih božanstava. Smatra da se da potiče iz Frigije, a da se od tamo prenio u Evropu i druge zemlje. U okolnim područjima pronađen je još i u Osijeku, Ninu i Pirotu.
210

Ova vrsta spomenika ima izrazito kulturni karakter, tako da su i Sabazijeva ruka i kip krilatog Genija kulturni spomenici koji su vjerovatno služili u hramu, oltaru ili nekoj kućnoj kapeli kao instrument pri obavljanju kulta.

Također, pored ovih spomenika zabilježen je jedan spomenik neidentifikovanog božanstva pronađen u Domaviji.
211 I u skorije vrijeme je na prostoru današnje općine Srebrenica pronađena bronzana figurina Pana, božanstva stada i pastira.
212

Slika 15. Bronzana figura Pana

Kult boga Sabazija je bio raširen u Rimskom Carstvu, ali ovo predstavlja jedinstven primjerak na prostoru BiH. Spada u red orgijastičko-egzotičnih istočnih kultova. Njegovo štovanje je podrazumijevalo niz orgijastičkih radnji, poput svečanog plesa nakon kojeg bi padali u trans, ili bi uz gromoglasne povike odlazili na mjesto gdje obavljaju kult i onda tu vršili obredne radnje koje su simbolizirale smrt i uskrsnuće. Dosta se

²¹⁰ Imamović 1977, 266.

²¹¹ Isto, 297.

²¹² Busuladžić, 2017.

Slika 16. Brončana ruka boga Sabazija

10. Zaključak

Rudna bogatstva su donijela prosperitet i napredak za stanovnike Domavije. Sa interesom Rimljanja i njihovim osvajanjem ovog područja počinje razvoj Domavije, koji se odigrava nevjerovatnom brzinom. U početku je veći stepen razvoja imalo susjedno područje Skelana, u kojem je bila smještena beneficijarska stanica. Međutim iscrpljivanjem ruda zlata sa prostora današnje Bosne i Hercegovine, fokus prelazi na rudnike srebra, nakon što su isti rudnici sa ostalih područja Carstva bili prilično istrošeni.

Domavija je do II stoljeća bila neznatno naselje, *vicus*, za razliku od Skelana, koje je tada imalo rang municipija, *municipium Malvesiatium*, te se u njemu nalazila važna beneficijarna stanica, a bila je sjedište boravka različitih legija. Sredinom II stoljeća se intenzivira eksploatacija ruda u domavijskim rudnicima, te se povećava uticaj Rimljana, i sa time otpočinje intenzivni razvoj Domavije. Ona ostvaruje status municipija najvjerovatnije za vrijeme vladavine Septimija Severa (193-211), a zatim i status kolonije za vrijeme vladavine Trebonijana Galla (251-253). Postaje administrativno središte prokuratora svih rudnika Panonije i Dalmacije, *procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*, a poslije i svih rudnika srebra Panonije i Dalmacije, *procurator argentariarum Pannonicarum et Delmatarum*.

Najbolji pokazatelj značaja ovih područja za Carstvo jeste to što je Domavija postala administrativno-pravno središte za sve rudnike Dalmacije i Panonije tokom II stoljeća, o čemu svjedoče brojni epigrafski spomenici ali također i arheološki ostaci kroz koje se bolje shvata njena uloga i značaj. Zahvaljujući rudarskoj aktivnosti, ova područja postaju multikulturalni centri jer se u njih slivaju narodi različitih etničkih pripadnosti, od domaćeg stanovništva, Rimljana, pa i Grka i Orijentalaca, koji su u ova područja dolazili ili kao fizički radnici, rudari, ili kao administrativni radnici, ali i trgovci i zanatlije. U ovom periodu, koji obuhvata i dinastiju Severa, navedena rudarska područja napreduju u svim segmentima, o čemu svjedoče i ostaci građevina koje je imao svaki važniji grad u rimskoj državi, poput termi, sudnice, gradske vijećnice, talioničkog kompleksa itd.

Jedan od najvažnijih izvora za proučavanje rudarstva i njegovog značaja jesu epigrafski spomenici. Oni pružaju informacije o upravi, ali i o bitnim događajima koji su se desili na ovom prostoru. Zahvaljujući njima, poznato je da je Domavija najkasnije za vrijeme Septimija Severa (193-211) stekla status municipija, a na spomeniku posvećenom caru Makrinu se taj municipalitet i potvrđuje natpisom *r(es) p(ublica) Dom...*²¹³ Na spomeniku posvećenom caru Aleksandru Severu se Domavija posljednji put spominje u statusu municipija, *ordo / mun(icipii) Dom(avi) d(ecreto) d(ecurionum)*, dok se na idućem spomeniku, za vrijeme Trebonijana Gala (251-253) javlja u statusu kolonije. Spomenik na kojem se javlja Aleksandar Sever je značajan i po tome što se na njemu otkriva prvi put ime Domavije. Pored toga, poznato je zahvaljujući spomeniku na kojem se spominje Lucije Domicije Erot, kao posljednji upravitelj objedinjenih panonsko-dalmatinskih rudnika, da je u tom periodu izvršena reforma uprave rudnika. U vrijeme cara Komoda (180-192) su odvojeni rudnici srebra od rudnika željeza, a rudnici željeza dati u zakup, što se saznaje iz spomenika na kojem se spominje Marko Aurelije Rustik, kao prvi prokurator izdvojenih argentarija.

Ostali značajni spomenici su spomenik posvećen caru Makrinu iz 218. godine na kojem se spominje prokurator Valerije Super kao obnovitelj gradske tržnice stradale u požaru²¹⁴, a nakon toga se isti prokurator pominje i na spomeniku posvećenom caru Elagabalu 220. godine za snadbjevanje vodovodne mreže gradskih termi.²¹⁵

Posljednja vijest o rimskoj Domaviji potječe iz 274. godine, sa natpisa rudarskog funkcionera Aurelija Verekundusa, koji je o svom trošku obnovio dotrajale gradske terme. Iza toga se više ne javljaju natpisi, ali to ne znači da je krajem III stoljeća ovdje život prestao, ili da je prestala rudarska aktivnost. Zahvaljujući nalazima novca i drugih spomenika potvrđuje se da se život tu odvijao sve do kraja IV stoljeća, moguće i dalje. Ne može se tačno znati kada su i u kojim okolnostima prestali sa radom srebrenički rudnici, te kada je prestao život na rimskim osnovama, ali se dovodi u vezu sa provalama barbara krajem IV i početkom V stoljeća na širem prostoru Balkanskog poluotoka, a onda i u čitavom Carstvu. Opća nesigurnost koja je prijetila od barbara morala se odraziti i na rad podrinjskih rudnika, a time i na sveukupni život stanovnika ovog kraja. Kada su, u drugoj polovici IV stoljeća, učestale provale pograničnih naroda na današnje bosanskohercegovačko područje, prva na udaru su im bila bogata privredna središta, među kojima su bila i ona u srednjem Podrinju, pa je Domavija kao i duga naselja u

---

²¹³ CIL III, 12733

²¹⁴ CIL III, 12733

²¹⁵ CIL III, 12734

blizini bila uništena u provali Avara i Slavena. Nakon 5. i 6. stoljeća na ovom području niko više nije živio.

Pašalić je u septembru 1953. godine posjetio Domaviju, te izvjestio o tadašnjem stanju na mjestu gdje su nekada bile poznate građevine i vrvio život različitog stanovništva, u centru uprave za sve rudnike Panonije i Dalmacije. Na mjestima istraživanja i dalje je ostalo razasuto kamenje iz temelja zgrada, iako ih je dosta već korišteno u moderne građevinske svrhe. Najveća koncentracija tih ostataka se nalazi na mjestu gdje se spajaju Majdanski potok i Saska rijeka. Prilikom sistematskih istraživanja koja su vršena 1880-ih i 1890-ih godina otkriveni su svi ostaci, tako da se sada tu više nema šta istražiti. Dodatno je sve razasuto u pojedinačnim traganjima za blagom poslije, a sve je prekrilo korov i šiblje. Međutim, ruševine govore o veličini grada i njegovog značaja.²¹⁶

---

²¹⁶ Pašalić 1954 , 62.

11. KATALOG NATPISA

1. POČASNA BAZA POSVEĆENA SEPTIMIJU SEVERU

Spomenik je pronađen 1890. godine u zgradi gradske vijećnice, u dva ulomka, koji su poslije sastavljeni.²¹⁷ Posvećen je caru Septimiju Severu. Prilično je oštećen, pored toga što je razdvojen na dva dijela, gornji i donji dijelovi nedostaju. Natpis se prožima kroz devet redova. Spomenik se čuva u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine.

Dimenzije: Visina: 82cm, Širina: 65cm, Debljina: 37cm, Visina slova: /

Katalog epigrafske građe gdje je spomenik pohranjen: EHD 055793 = EDCS-31400190, LUPA 30331

Online baze u kojima je pohranjen spomenik: CIL 03, 12726 = AHB p 176

Literatura Radimsky, 1891:14 – 15; .; Radimsky, 1892:1-2, sl. 1; Radimsky 1893, 234.; Bulić, 1891., 389 – 390. ; Bojanovski, 1988:195 – 196; Bojanovski 1999, 138-139.

.../ [Im]p(eratoris) [Caes(aris)] / L(uci) Septimii / Severi Pii Per/tinacis /⁵ Aug(usti) Arabi/c[i] Adiabeni/c[i] P]arthici / m[ax]imi p(atris) p(atriciae) / [trib]uniciae / [potesta]ti[s] / [

Imperatoru Cezaru, Luciju Septimiju Severu, pobožnom Pertinaksu, Augustu, Arabikusu, Adiabenusu, Partikusu, najvećem ocu domovine, tribunske vlasti.

Datacija: 198-209. god.

Natpis nema završenog dijela, pa se ne zna ko ga je postavio. U slučaju da je to bila gradska uprava, onda bi značilo da je Domavija već u tom periodu imala status municipija.²¹⁸ Prema navedenim počasnim nazivima Septimija Severa, natpis je najvjerojatnije nastao u 198. godini.²¹⁹ Međutim, Bojanovski kraj natpisa restituira prema natpisu istoga cara sa spomenika u Skelanima.²²⁰

...../⁵ Aug(usti) Arabi/c[i] Adiabenic[i] P]arthici j ma[xi]mi, p(atris) p{atriciae) I [trib]uniciae /¹⁰ [potesta]ti[s] / VIII, imp(eratoris) 'XI, co(n)s(ulis) II d(ecre-lo) d{ecurionum)

te prema tome spomenik datira u 201. godinu, u vrijeme carevog boravka u Sirmiumu.²²¹

---

²¹⁷ Radimsky 1891, 15.

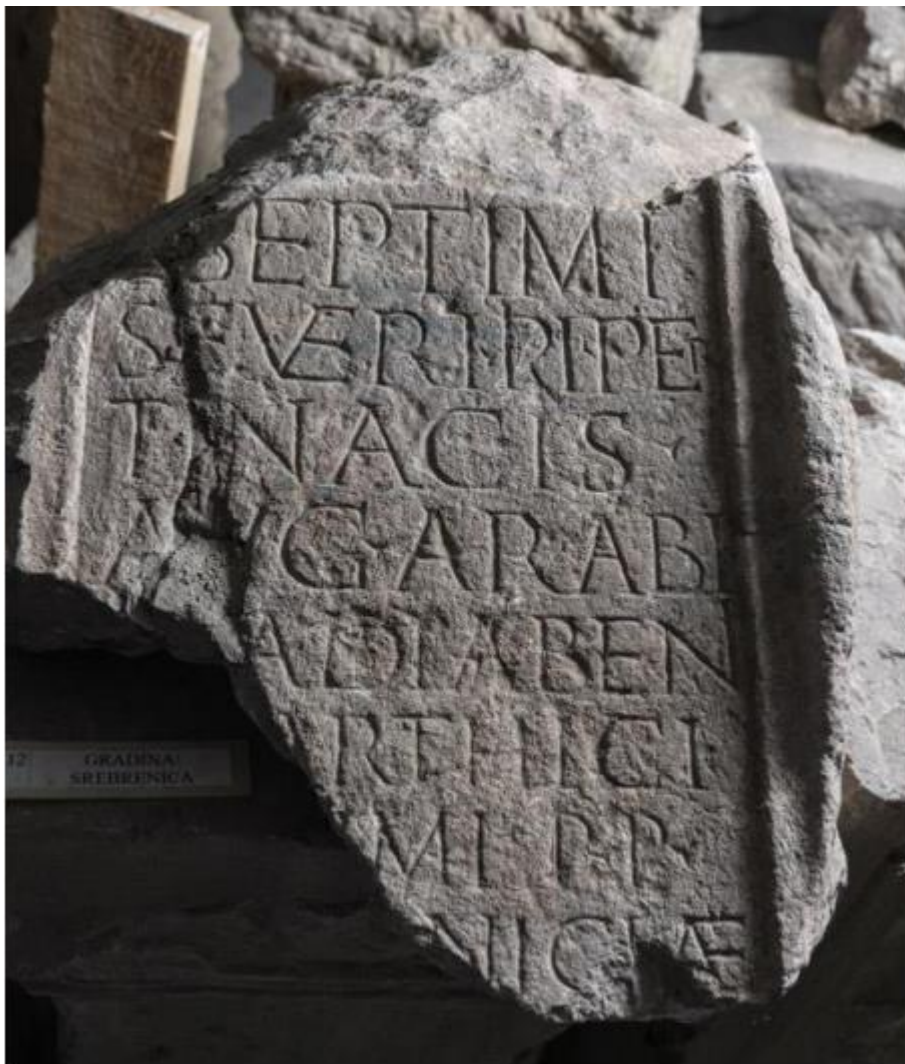
²¹⁸ Pašalić 1960, 73

²¹⁹ Mesihović 2011, 177.

²²⁰ CIL III, 14219

²²¹ Bojanovski 1972, 38, 40.

Počasnu bazu bi prema toj dataciji postavio ordo decurionum, a to bi značilo da je Domavija već imala status municipija. Bojanovski ostavlja mogućnost i da je Sever sa svojom pratnjom posjetio Domaviju i Skelane, te tom prilikom dodijelio rang municipija Domaviji, zbog značaja koji je imala, a druga mogućnost je da je Domavija ovaj status dobila i za vrijeme nekog cara prije Septimija Severa.²²² Car se 202. godine nalazio u Sirmiju, odakle je mogao lahko posjetiti Argentariju, gdje su mu već 201. godine bile podignute počasne baze.²²³

Slika 17. Preuzeto sa: <http://lupa.at/30331/photos/1>

---

²²² Bojanovski 1988, 196.

²²³ Bojanovski 1999, 139.

2. SPOMENIK POSVEĆEN CARU MAKRINU, DOMAVIA

Natpis je pronađen u Drinjači 1883. godine, ali sudeći po sadržaju potiče iz Domavije. U Drinjaču je dovučen zbog gradnje mosta.²²⁴ Prva četiri reda teksta su prilično loše očuvana, dok su posljednja četiri vidljiva. Spomenik se danas čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Dimenzije: Visina: 84cm, Širina 62cm, Debljina 18cm.

Katalog epigrafske građe gdje je spomenik pohranjen: CIL 03, 08363 (p 2328,117) = CIL 03, 12733 = D 05587 = AHB p 173

Online baze u kojima je pohranjen spomenik: EHD 047989 = EDCS-31300271 = LUPA 23811

Literatura: Radimsky, 1892:16; Patsch, 1893:139–140, br. 1; Patsch, 1900:182; Bojanovski, 1988:194 -195, fus. 9

[Imp(eratori) Cae]s(ari) [M(arco)] O[p]ell(io) Sever(o) / [Macrino Pio Fel(ici)] Au[g(usto)] p(ontifici) m(aximo) trib(unicia) / s / n ns / macellum vi ignis conflagr(a)tum / curante Val(erio) Supero v(iro) e(gregio) proc(uratore) arg(entariarum) / r(es) p(ublica) Dom(aviana) ad pristinam / faciem restituit XII Kal(endas)

Imperatoru Cezaru, Marku Opelliu Severu, Makrinu pobožnom sretnom Augustu, vrhovnom svećeniku tribunske vlasti / s / n ns/ tržnica snagom vatre izgorjela, Valerije Super prokurator rudnika srebra, municipij Domavija bivša ????

Datacija: 217-218. god.

Ovaj spomenik je prva potvrda municipaliteta Domavije. jer se na natpisu prvi put spominje *r(es) p(ublica) Dom...*²²⁵

Natpis je nastao za vrijeme vladavine cara Markina (217-218. godine).²²⁶ Na spomeniku se navodi carski prokurator, Valerije Super, koji je izvršio obnovu tržnice koja je bila uništena u požaru.²²⁷ Pored toga, bio je i jedan od najvećih dobrotvora Domavije, zaslužan za podizanje mnogih javnih objekata ili njihovo nadograđivanje, među kojima jeste i snadbjevanje vodom javnog kupatila.²²⁸

---

²²⁴ Bojanovski 1988, 194.

²²⁵ Isto, 195.

²²⁶ Mesihović 2011, 174.

²²⁷ Bojanovski 1999, 140.

²²⁸ CIL III, 12734.

Isti prokurator ostaje na dužnosti prokuratora argentarija i dvije godine poslije tokom vladavine cara Heliogabala.²²⁹ Spomenik pokazuje brigu carskih prokuratora za izgradnju javnih objekata u gradu.²³⁰

Slika 18. Preuzeto sa: <http://lupa.at/23811/photos/1>

---

²²⁹ Veletovac 2014, 116.

²³⁰ Bojanovski 1988, 195.

3. NATPIS POSVEĆEN CARU HELIOGABALU, DOMAVIJA, GRADINA

Spomenik je pronađen 1891. godine, skupa sa spomenikom koji svjedoči popravci tržnice nakon požara. Spomenik je građen od kamena vapnenca. Cio gornji dio natpisa je izbrisan, a zadnja riječ *induxit*, od kojeg se vide samo gornji dijelovi slova V i X dopirao je pravo od okvira do natpisa. Spomenik se danas čuva u Zemaljskom Muzeju u Sarajevu.²³¹

Dimenzije: /

Katalog epigrafske građe gdje je spomenik pohranjen: CIL 03, 12734 = AHB p 172 = AE 1893, 00130

Online baze u kojima je pohranjen spomenik: EHD 055846 = EDCS – 31400196 = LUPA 23922

Literatura: Radimsky 1892, 15.; Bojanovski 1988, 195.; Bojanovski 1999, 139,169.

*[[[Im[*p(eratore)* *Caes(are)* *M(arco)* *Aure*]]]/[[[li]o [*Antonino Aug(usto)* *III*]]] / [[[et] *Com[azonte co(n)s(ulibus)]*]]/Val(*erius*) *Super v(ir) e(gregius) pr[o(curator) argentari]/arum balneo p[ublico a]/quam sufficiente[m ind]/ux[it]**

...Valerije Super, vir egregius, prokurator??? za srebrne rudnike??? u javno kupatilo... vode dovoljno doveo.

Datacija: 220. god.

---

²³¹ Radimsky 1892, 15.

Natpis govori da je prokurator srebrenih rudnika, Valerius Super, za vrijeme konzula Aurelija Antonija, koji je vladao u vrijeme cara Heliogabala, u javno kupalište, terme, doveo vodu.²³² Značaj spomenika ogleda se i u tome jer pruža informacije o imenima novih rimskih prokuratora srebrenih ruda u Domaviji, te im se vrijeme vladavine može tačno ustanoviti. Također, jedna od najbitnijih potvrda jeste svjedočenje i tačno smještanje javnog kupališta na teritoriji Domavije.²³³ Spomenik također pokazuje i da se nastavljaju radovi na urbanom unaprijeđenju Domavije, koja postaje centar rudarstva za Dalmaciju i Panoniju, a o tome pored ovog spomenika najbolje svjedoče i spomenici posvećeni caru Makrinu²³⁴, te Aleksandru Severu²³⁵, koji je postavio *ordo municipii Domanavianorum*.²³⁶

Slika 19. Preuzeto sa: <http://lupa.at/23922/photos/1>

---

²³² Radimsky 1892, 15.

²³³ Isto

²³⁴ CIL III, 12733.

²³⁵ CIL III, 12720.

²³⁶ Bojanovski 1999, 169.

4. POČASNA BAZA PODIGNUTA U ČAST CARA ALEKSANDRA SEVERA, GRADINA KOD SREBRENICE

Prilikom iskopavanja lokaliteta Gradina 1884. godine koje je vršilo rudarsko društvo Bosnia, pronađen je ovaj spomenik.²³⁷ Spomenik je imao sekundarnu svrhu te korišten kao stepenice uz još dva pronađena spomenika, koje su vodile u podzemni prostor. Bili pozicionirani na istočnoj strani građevine, za koju se smatra da je korištena kao gradska vijećnica.²³⁸ Radimsky pretpostavlja da je spomenik stajao na postamentu, te da se na gornjoj strani nalazilo poprsje, jer se na spomeniku primjećuju rupe za za gvozde koje su olovom zaljevene.²³⁹ Spomenik se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Dimenzije: Visina: 121cm, Širina: 56cm, Debljina: 40cm, Visina slova: /

Katalog epigrafske građe gdje je spomenik pohranjen: CIL III, 08359 = CIL III, 12720a = AHB p 165

Online baze u kojima je pohranjen spomenik: EDH – 058377 =EDCS – 31400629 = LUPA – 23810.

Literatura: Radimsky, 1891, 7-8; Patsch 1914, 181.; Bojanovski, 1972, 44.; Isto, 1982, 101-102.; Isto, 1988, 178., 196.; Isto, 1999, 139.; Mesihović, 2011, 165-166.; Veletovac, 2014, 113.

Imp(eratori) Caes(ari) [[M(arco)]] / [[Aurel(io) Severo]] / [[Alexandro]] / [[Pio Fel(ici) Inv[i]c[t]o]] / [[Aug(usto) pont(ifici) ma[x(imo)]]] / [[trib(unicia) pot(estate) X[I(?) p]at(ri)]] / [[p(atriciae) co(n)s(uli) I[I]I [i]ndul]]/[[gent[i]ssmo]]] / [[principi]] ordo / mun(icipii) Dom(avi) d(ecreto) d(ecurionum) / p(ecunia) p(ublica) dedicante / Iul(io) Tacitiano / v(iro) e(gregio) proc(uratore) Aug(usti) [[n(ostri)]] / [[Num[ini ei]u[s]]] / [[devotissimo]] / [[e]t d[i]c[a]t[i]ssimo]]]

Imperatoru, Cezaru, Marku Aureliju Severu, Aleksandru, pobožnom, sretnom, nepobjedivom, Augustu, pontifex maximusu, tribunske vlasti?, ocu domovine, konzulu???, narod i prvaci municipalnog vijeća Domavije, odlukom vijeća dekuriona sa javnim novcem posveti Julije Tacitijan, vir egregius, carski prokurator

Datacija: 231-235. godina

---

²³⁷ Radimsky 1891, 7-8.

²³⁸ Isto, 8.

²³⁹ Isto, 7-8.

Zahvaljujući ovom spomeniku utvrđeno je pravo ime ovog administrativnog središta, koje je sve do 1981. godine bilo nepoznato, kada ga Radimsky otkriva. Natpis u kojem se pominje Domavia se javlja na dva spomenika, od kojih je jedan upravo ovaj.²⁴⁰ Spomenik je podignut u čast Aleksandra Severa, ali je sa prestankom njegove vlasti i dolaskom njegovog nasljednika srušen, što je tada bio običaj sa dolaskom novog cara.²⁴¹ Spomenik je podignut odlukom gradskih vijećnika a brigom Julija Tacitijana, carskog prokuratora, odnosno upravitelja carskih rudnika.²⁴² Na ovom spomeniku Domavija se još uvijek nalazi u statusu municipija, ali kao i središte prokuratorske uprave za rudnike. Nakon smrti cara spomenik je uklonjen a carska imena uklonjena, odnosno izvršeno je *damnatio memoriae*.²⁴³

Slika 20. Preuzeto sa <http://lupa.at/23810/photos/1>

---

²⁴⁰ Veletovac 2014, 113.

²⁴¹ Radimsky 1891, 8.

²⁴² Bojanovski 1999, 139.

²⁴³ Bojanovski 1972, 44.

5. POČASNI SPOMENIK POSVEĆEN TREBONIJANU GALLU

Spomenik je pronađen prilikom iskopavanja na Gradini 1891. godine pod rukovodstvom Ljudevita Pogatschniga. Bio je smješten u zgradi koja je imala funkciju gradske vijećnice, u jugozapadnom dijelu glavne zgrade. Sa ovim spomenikom pronađen je i još jedan posvećen istoimenom caru i njegovom sinu Volusianu. Oba su građena od vapnenca, pronađena jedna uz drugi, sa natpisima okrenutim ka zemlji, što je uzrokovalo dobru očuvanost natpisa.²⁴⁴ Spomenik se čuva u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine.

Dimenzije: Visina: 120cm, Širina: 60cm, Debljina: 46cm, Visina slova: /

Katalog epigrafske građe gdje je spomenik pohranjen: CIL III, 12728 = AHB p 179

Online baze u kojima je pohranjen spomenik: EDH 055815 =EDCS-31400192 = LUPA 23312

Literatura: Radimsky 1892, 7-8.; Patsch 1914, 182.; Alföldy 1965, 155.; Bojanovski 1988, 196.; Šajin 2014, 134, 196.

Imp(eratori) C(aesari) / G(aio) Vibio / Traebo/niano(!) /^β Gallo P(io) / F(elici) Inv(icto) Aug(usto) / ordo dec(urionum) / col(oniae) m(etallae) D(omaviana)

Imperatoru, Cezaru Gaju Vibiju Trebonijanu Galu, pobožnom, sretnom, nepobjedivom Augustu, vijeće dekuriona rudarske kolonije Domavije.

Datacija: 251-253. godina.

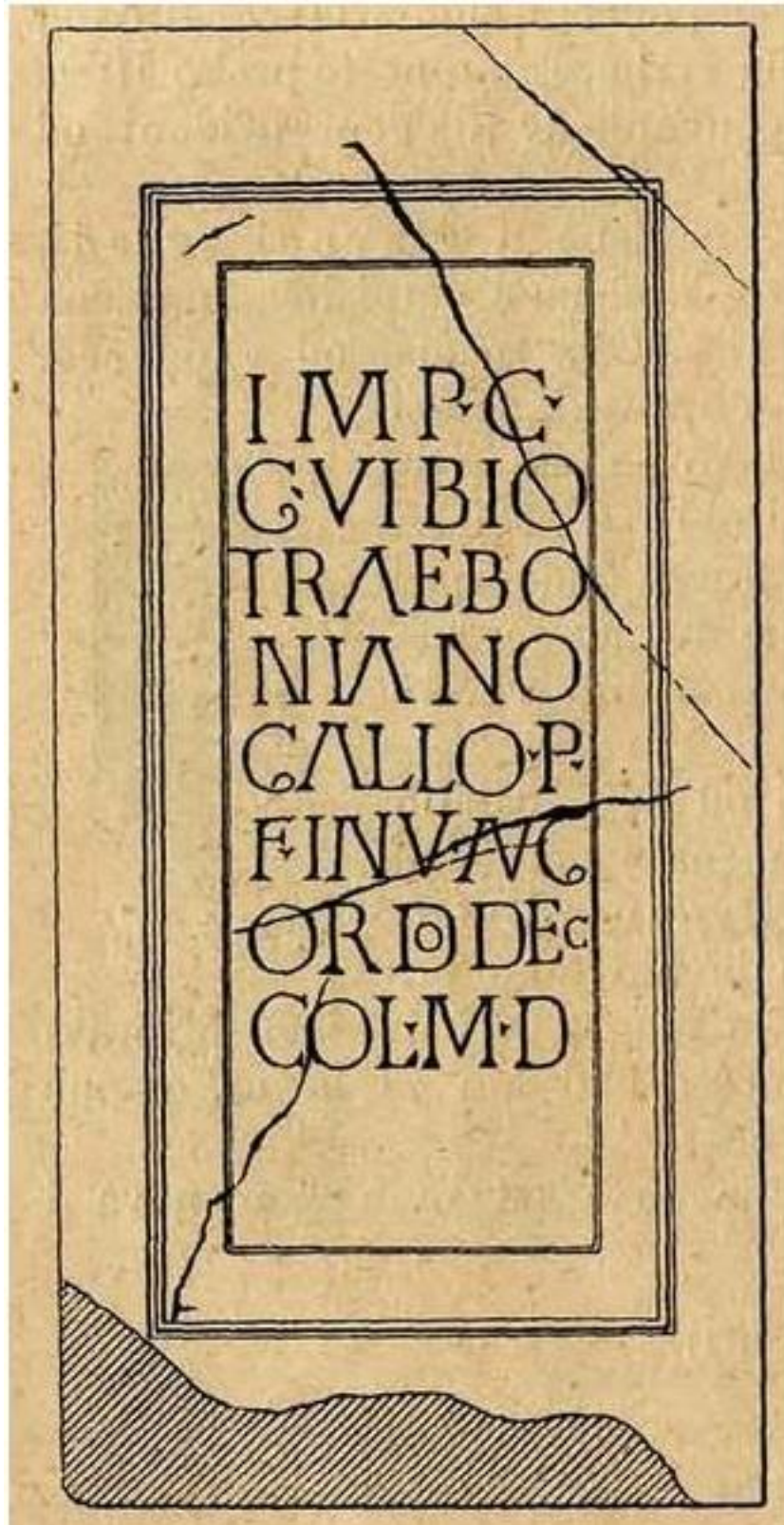
Značaj spomenika se ogleda u tome što se pomoću njega saznaje da je status Domavije promijenjen. Više nema status municipija, nego je unaprijeđena u status kolonije, što je naznačeno dijelom *col(oniae) m(etallae) D(omaviana)*. Spomenik potiče iz perioda cara Trebonijana Galla, a podiže ga vijeće dekuriona. Sa ovim unaprijeđenjem, Domavija mijenja odnos i prema susjednom rudarskom regionu, te su objedinjeni. Sve ovo donosi i promjene u upravi, odnosno obavezama gradskih zvaničnika, koji u praksi znači da su gradski dekurioni preuzeli na sebe nadležnosti koje su ranije imali lokalni prokuratori.²⁴⁵ Carski fisk je i dalje imenovao carske prokurateure koji su nadgledali rad rudničke administracije.²⁴⁶ Ova praksa objedinjavanja rudničkih distrikta je uglavnom iz finansijskih razloga.

---

²⁴⁴ Radimsky 1892, 7-8.

²⁴⁵ Šajin 2014, 136.

²⁴⁶ Dušanić 1995, 221.

Slika 21. Preuzeto sa: <http://lupa.at/23312/photos/1>

6. POČASNI SPOMENIK POSVEĆEN SINU TREBONIJANA GALLA, VOLUSIANU

Spomenik je pronađen zajedno sa prethodno obrađenim spomenikom, posvećenom Trebonijanu Gallu. Pronađen je 1891. godine u gradskoj vijećnici, jugozapadnom dijelu njene glavne prostorije. Građen je od vapnenca, te pronađen natpisom okrenut ka zemlji što je omogućilo bolju očuvanost natpisa.²⁴⁷ Spomenik se također čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Dimenzije: Visina: 120cm, Širina: 60cm, Dubina: 46cm, Visina slova: /

Katalog epigrafske građe gdje je spomenik pohranjen: CIL III, 12729 = AHB p 182

Online baze u kojima je pohranjen spomenik: EDH- 055822=EDCS-31400193 = LUPA 23796

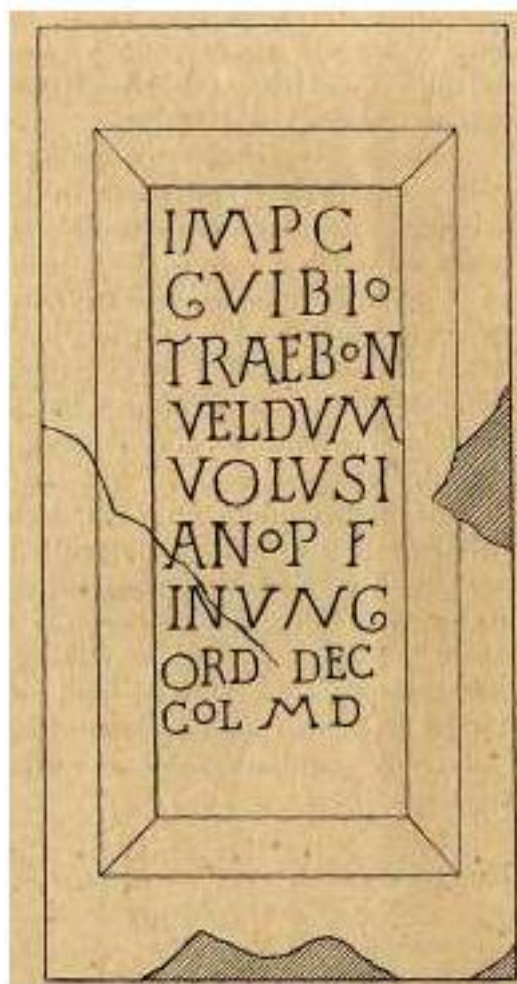
Literatura: Radimsky 1892, 7-8.; Patsch 1914, 182.; Alföldy 1965, 155.; Bojanovski 1982, 113.; Bojanovski 1988, 196.; Šajin 2014, 134, 196.

*Imp(eratori) C(aesari) / G(aio) Vibio /
Traebon(iano)(!) / Veldum(niano) / Volusi/ano P(io)
F(elici) / Inv(icto) Aug(usto) / ord(o) dec(urionum) /
col(oniae) m(etallae) D(omaviana)*

Imperatoru, Cezaru Gaju Vibiju Trebonijanu Veldumnijanu Volusijanu, pobožnom, sretnom, nepobjedivom Augustu, vijeće dekuriona rudarske kolonije Domavije.

Datacija: 251-253. godina

Spomenik u suštini ima isti značaj i pruža informacije o promjeni statusa Domavije iz municipija u koloniju. Razlika je u tome što je ovaj spomenik podignut u počast carevog sina i suvladara Volusiana. Potiče iz perioda njihove vladavine, 251-253. godine. Na spomeniku se ističe 9 redova .

Slika 22. Preuzeto sa: <http://lupa.at/23796/photos/4>

²⁴⁷ Radimsky 1892, 7-8.

7. SPOMENIK POSVEĆEN AURELIJU VEREKUNDUSU

Spomenik je pronađen prilikom iskopavanja 1891. godine koje je vodio Ljudevit Pogatschnig. Nalazio se u gradskim termama, izgrađen od vapnenca. Pored njega se nalazio spomenik posvećen Valeriju Superu podignut u znak zahvalnosti zbog toga što je opskrbio vodom gradske terme. Prvi red teksta na spomeniku je izbrisan, a prema čitanju Domaszewskog je na njemu bilo napisano ime konzula.²⁴⁸ Spomenik se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Dimenzije: Spomenik je prepolovljen na dva dijela /

Katalog epigrafske građe gdje je spomenik pohranjen: CIL III, 12736 = AE 1893, 00131.

Online baze u kojima je pohranjen spomenik: EDH – 055847 = EDCS – 29900018 = LUPA - 23716

Literatura: Radimsky 1892, 16. ; Patsch 1893, 132-133.; Bojanovski 1988, 195.; Škegro 1998, 103.; Šajin 2014, 131, 140.; Veletovac 2014, 116.

[---] / II et Capitolino co(n)s(ulibus) / Aur(elius) Verecundus v(ir) e(gregius) pro(curator) / argentariarum balneum / vetustate conlapsum [♠] ad pristinam faciem re/formare curavit

[---] / II i Kapitolino konzulu Aureliju Verekundu, vir egregius prokurator, argentarijskih termi propale strarošću uspio da popravi

Datacija: 274. godina

Prvi red spomenika je izbrisan, međutim, prema čitanju Domaszewskog, tu je izbrisano ime jednog konzula, te je pisalo:

[Imp(eratore) caes(are) L(ucio) Dom(itio) Aureliano Aug(usto) [---] / II et Capitolino co(n)s(ulibus) / Aur(elius) Verecundus v(ir) e(gregius) pro(curator) / argentariarum balneum / vetustate conlapsum [♠] ad pristinam faciem re/formare curavit

Na spomeniku je naveden Aurelije Verecundus, prokurator srebrenih rudnika, kao obnovitelj porušenih javnih termi, te stavljanja istih u ponovnu funkciju. Prema čitanju Domaszewskog, Aurelije Verecundus je bio prokurator za vrijeme vladavine cara Aurelijana (270-275.). Spomenik je značajan jer pruža ime posljednjeg poznatog prokuratora.

---

²⁴⁸ Radimsky 1892, 16.

Prema Mrozeku, prokuratoru poput Aurelija Verekundusa, koji u svojoj tituli nisu imali provincijsku odrednicu *Pannonicarum et Delmaticarum*, bili s podređeni onim prokuratorima čije su ih titule sadržavale.²⁴⁹ Međutim, Dušanić se ne slaže s tim, te tu pojavu pojašnjava kao skraćivanje titule u slučaju kada su se natpisi podizali na teritoriji samog distrikta.²⁵⁰

Rušenje termini je zasigurno bilo povezano sa varvarskim napadima, koji su prvobitno bili usmjereni ka prosperitetnim područjima, tj. rudarskim regionima. Glavni razlog Aurelijanove zainteresovanosti za obnovu termini jeste ponovno pokretanje rudničke eksploatacije zato što je na početku svoje vladavine počeo da kuje srebreni novac, *antoninianus*, poznat i kao *aurelianus*, za šta su mu bile potrebne velike količine srebra.²⁵¹

Slika 23. Preuzeto sa: <http://lupa.at/23716/photos/5>

²⁴⁹ Mrozek 1968, 48.

²⁵⁰ Dušanić 1977, 87.

²⁵¹ Šajin 2014, 140.

8. SPOMENIK POSVEĆEN LUCIJU DOMICIJU EROSU

Prilikom pripremnih radova za izgradnju puta do olovnog troskovišta, 1884. godine pronađen je ovaj spomenik od strane Ljudevita Pogatschniga. Spomenik se nalazio u blizini gradske vijećnice, kod njenog jugoistočnog dijela. Prvotveno se nazirao samo ugao spomenika na kojem se uočavao latinski natpis, te prilikom iskopavanja za gradnju puta, spomenik je otkriven u potpunosti, pa se nakon čitanja potpunog natpisa ustanovilo da je spomenik od velike arheološke vrijednosti. Građen je od vapnenca, sa uokvirenom plohom za natpis. Sa donje i gornje strane ima djelimično isklesanu rupu, pa se pretpostavlja da je imao temelj i naglavak.²⁵² Spomenik se danas čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Dimenzije: Visina: 114cm; Dužina: 69cm; Dubina: 45cm; Visina slova: /

Katalog epigrafske građe gdje je spomenik pohranjen: CIL III, 08361 = CIL III, 12721 = D 01443 = AHB p 164

Online baze u kojima je pohranjen spomenik: EDH – 057727 = EDCS-31400631 = LUPA - 30314

Literatura: Radimsky 1891, 5-6.; Patsch 1893, 92.; Dušanić 1977, 86.; Bojanovski, 1988, 194., 201.; Škegro 1998, 97., Bojanovski, 1999, 138., Šajin 2014, 127.,138-140.; Veletovac 2014, 115.

L(ucio) Domitio / I Eroti vi/ro ex eques/tribus tur⁵ mis egregio / procuratori / metallorum / [P]ann[o]n(iorum) / [et] Delm[a]t(orum) mi¹⁰ [r]ae inte[g]ritatis / [e]t boni[ta]tis / M(arcus) Aur(elius) Ru[st]icus / v(ir) e(gregius) duce[n] (arius) a]mico / praesta[n]t[is]simo

Luciju Domiciju, Erotu, vitezu iz konjaničke jedinice, prokuratoru ujedinjenih rudnika Panonije i Dalmacije, nesebičnom i poštenom, Marko Aurelije Rustik, vir egregius, ducenarius, najdražem prijatelju.

Datacija: 170-250. godina

Važnost ovog spomenika je višestruka. Spomenik pruža informaciju da se tokom III st. i dalje u Domaviji nalazila uprava za sve rudnike Panonije i Dalmacije. Pored toga, ovo je jedini natpis iz Domavije na kojem se spominje prokurator ujedinjenih panonsko-dalmatinskih rudnika. Lucije Domicije Erot je posljednji poznati upravitelj objedinjenih rudnika Panonije i Dalmacije, jer, Marko Aurelije Rustik, ima titulu vir egregius, što je oznaka za prokatore

---

²⁵² Radimsky 1891, 5.

rudnika srebra u III stoljeću, pa se pretpostavlja da je on bio prvi prokurator izdvojenih argentarija za Dalmaciju i Panoniju. Tačnije, na spomeniku se Marko Aurelije Rustik ne spominje kao nasljednik Lucija Domicija Erota, ali postoje indirektni dokazi za to. Veletovac pretpostavlja da zbog toga što se čovjek ovako visokog ranga, *vir egregius i ducenarius*, nalazi u Domaviji te je istovremeno i jako blizak sa prokuratorom Lucijem Domicijem Erotom, trebao biti i njegov nasljednik, jer je prokuratora funkcija jedina bila dosljedna njegovog ranga.²⁵³

Datiranje spomenika, prema Bojanovskom i Mesihoviću, je III. stoljeće, što oni zaključuju prema atributu *mirae bonitatis et integritatis*, koji se nalazi na spomeniku, a karakterističan je za spomenike iz III stoljeća, mada se javlja i ranije ali rjeđe.²⁵⁴

Međutim, prema mišljenju Hirta, spomenik je iz kasnog II stoljeća, zbog titule *procurator metallorum*, zbog koje smatra da je Lucije Domicije Erot bio na dužnosti za vrijeme vladavine Marka Aurelija²⁵⁵, dok prema mišljenju Šačić Beća spomenik je ipak vjerovatnije datirati u prvu polovinu III stoljeća, jer se u komparaciji sa drugim spomenicima na prostoru Domavije to čini vjerovatnijim.²⁵⁶

Postoje razlike u čitanju imena Aurelija Rustika sa ovog natpisa. Radimsky je pročitao njegovo ime kao *M (arcus)*²⁵⁷, pa su ga u tome godinama slijedili i drugi autori²⁵⁸, a u kasnijim korekcijama je njegovo ime ispravljeno u *L (ucius)*,²⁵⁹ mada su i dalje prisutna oba čitanja.

---

²⁵³ Veletovac 2014, 115.

²⁵⁴ Bojanovski 1981, 180; Bojanovski 1982, 103; Mesihović 2011, 164 - 165.

²⁵⁵ Hirt 2010, 136.

²⁵⁶ Šačić 2016, 277.

²⁵⁷ Radimsky 1891, 6.

²⁵⁸ Patsch 1893, 92; Škegro 1998, 97.

²⁵⁹ Dušanić 1977, 87; Hirt 2010, 136.

Slika 24. Preuzeto sa: <http://lupa.at/30314/photos/1>

9. ŽRTVENIK POSVEĆEN JUPITERU

Spomenik je pronađen na putu od Gradine prema Sasi, kod zgrade bivše kancelarije rudokopa, mada se smatra da je donešen iz Gradine. U jako lošem stanju, sa gornje strane odbijen, a sa donje strane je izgrađen profilirani gesims, praznih strana, pozadina nije obrađena, a donji ćoškovi jako oštećeni. Tekst je napisan u četiri reda, u prvom redu je posveta I (ovi) O (ptimo) (maximo), dok su ostala tri reda nepotpuna i teško čitljiva.²⁶⁰

Dimenzije: Visina 68cm; Širina: 32cm; Dubina:27cm; Visina slova: 4,8-3,8cm.

Katalog epigrafske građe gdje je spomenik pohranjen: IL Jug 1520 = AHB p 186 = AHB p 278

Online baze u kojima je pohranjen spomenik: EDH- 033778 = EDCS- 10100515

Literatura: Sergejevski 1930, 162-163.;

Paškvalin 1963, 140.; Imamović 1977, 366.;

Mesihović 2011, 186.

*I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] / sacr(um) / iici[---
Jia/ nus*

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, svetom,...

Datacija: 0- 300. godina.

Slika 25. Preuzeto iz Imamović, 1977:367, sl. 102

---

²⁶⁰ Sergejevski 1930, 162-163.

10. EPIGRAFSKA ARA POSVEĆENA JUPITERU

Ara je pronađena u Gradini, kraj Sasa. Na njoj se ističe visoka streha i reljefno uklesani akroteriji, a između njih plastični disk. I baza i streha su odvojene od korpusa are profilacijama, a vrh strehe je ravan. Građena je od vapnenca. Spomenik je obrađen sa tri strane. Natpis se sastoji od pet redova, a slova su uklesana dosta kvalitetno. U trećem redu je ligatura I = LI, nedostaje horizontalna crta. A na desnoj strani su naknadno urezana slova V i T u vertikalnom redu. Spomenik je smješten u zbirku Osnovne škole u Bratuncu.²⁶¹

Dimenzije: Visina: 93cm; Širina: 30cm, Debljina: 20cm.

Katalog epigrafske građe gdje je spomenik pohranjen: IL Jug II 620 = AHB p 187

Online baze u kojima je pohranjen spomenik: EDH – 033856 = EDCS-10000636

Literatura: Paškvalin 1963, 140.; Bojanovski 1965, 103-104.; Imamović 1977, 366- 367.; Bojanovski 1988, 201.; Mesihović 2011, 187-188.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Maximus / Magali / v(otum) s(olvit) l(ibens) /^δ m(erito)

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Maksim Magal, zavjet ispunio rado zasluženno

Datacija: 171-300. godina

Slika 26. Preuzeto iz: Bojanovski 1965, 103., sl. 9.

---

²⁶¹ Bojanovski 1965, 104.

11. VOTIVNA ARA POSVEĆENA KULTNOJ ZAJEDNICI JUPITER-JUNONA

Spomenik je pronađen u dva dijela krajem 19. stoljeća. Prvi dio je pronađen u spoljašnjem zidu istočno-pravoslavne crkve u Sasima, a poticao je sa Gradine,²⁶² a drugi dio je pronađen u gradskim termama u sobi broj 29.²⁶³ Na vrhu spomenika se uočavaju ostaci profilacije. Na prvom pronađenom dijelu spomenika se uočava 5 redova teksta, dok se na pronađenom drugom dijelu primjećuju 4 reda teksta. Ukupno je imao 8 redova teksta.

Dimenzije: Visina: 40cm, Širina: 30cm, Dubina: / Visina slova: /

Katalog epigrafske građe gdje je spomenik pohranjen: AE 1893, 10 = ILJug III, 1519 = CIL III, 12725 = CIL III, 13269 = CIL III, 14219.

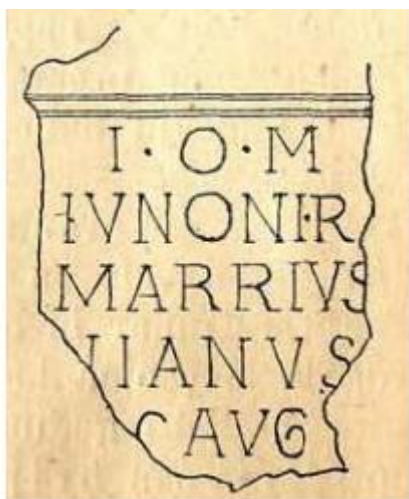
Online baze u kojima je pohranjen spomenik: EDH – 033912 = EDCS-29900016

Literatura: Radimsky 1891, 4.; Radimsky 1894, 29.; Paškvalin 1963, 139-140.; Imamović 1977, 132-133, 378.; Bojanovski 1988, 195.; Mesihović 2011, 168.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Iunoni R(eginae) / M(arcus) Aarrius / [-]nianus [♂] proc(urator) Aug(usti) / pro sal(ute) [sua] / et suor[um] // v(otum) l(ibens) s(olvit)

Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Junoni Regini, Marko Arije ...nianus, carski prokurator za zdravlje svoje i svojih, zavjet rado ispunio.

Datacija: 201-250. godina

Slika 28. Preuzeto iz Radimsky, 1891, 3., sl. 4

Slika 27. Preuzeto iz: Radimsky 1894, 29, sl. 46.

²⁶² Radimsky 1891, 4.

²⁶³ Radimsky 1894, 29.

12. ŽRTVENIK JUPITER-GENIJE

Spomenik je pronađen 1883. godine od strane rudarskog društva „Bosnia“, oko 30m od glavnog ulaza u gradsku vijećnicu. Natpis gornjeg dijela je bio okrenut ka zemlji pa je tekst na njemu dobro sačuvan, dok je gornji dio bio uništen i nije se mogao pročitati. Međutim, Truhelka je u toku 1881. godine imao prepis ovog natpisa, pa je tako i poznat, jer je u vremenu do 1883. razoren.²⁶⁴ Žrtvenik ima oblik stupa, na obe strane se uočavaju ostaci profilacije. Na gornjoj strani, u sredini, primjetan je trag plastičnog ukrasa. Natpisno polje je dosta oštećeno. Natpis je prvenstveno vidljiv u tri reda, iako se sastojao iz više redova.²⁶⁵ Spomenik se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Dimenzije: Visina: 100cm, Širina: 60cm, Dubina: 40cm, Visina slova: /

Katalog epigrafske građe gdje je spomenik pohranjen: CIL III, 12724

Online baze u kojima je pohranjen spomenik: EDH – 052470 = = EDCS-31400189 = LUPA 23686

Literatura: Radimsky 1891, 5.; Paškvalin 1963, 140, Imamović 1977, 135-138., 382-383.; Bojanovski 1988, 194.; Mesihović 2011, 163.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et Genio loci / pro salute / municipii po^s suerat usus / atque cultus

Jupiteru, Najboljem, Najvećem i Geniju mjesta, za zdravlje municipija ...

Datacija: 238-244. godina

---

²⁶⁴ Radimsky 1891, 5.

²⁶⁵ Imamović 1977, 136.

Slika 29. Preuzeto sa: <http://lupa.at/23686/photos/1>

13. ŽRTVENIK POSVEĆEN BOGINJI DIJANI

Spomenik je pronađen 1892. godine u Domaviji. Građen od krečnjaka. Natpis je u šest redova. Ima obrađen gornji i donji dio, a na dnu ima kvadratični postament. Gornji dio spomenika je ravan a u sredini se nalazi plastična rozeta.²⁶⁶ Nalazi se u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu, pod inventarnim brojem 138.

Dimenzije: Visina: 75,5 cm.

Katalog epigrafske građe gdje je spomenik pohranjen: CIL III 12733 = CBI 00470 = AHB p 188

Online baze u kojima je pohranjen spomenik: EDH – 052631 = EDCS-31400188 = LUPA 23380

Literatura: Paškvalin 1963, 140; Imamović 1977, 169-170, 404.; Škegro 1997, 103.; Bojanovski 1988, 201.; Mesihović 2011, 188-189.

*Dianae / Aug(ustae) / Aur(elius) Ca[-]
]/[-]nus b[e(neficiarius)] /
co(n)s(ularis) p(rovinciae)
P(annoniae) inf(erioris) / v(otum)
s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Uzvišenoj Dijani, Aurelije Kan?, konzularni beneficijar provincije Donje Panonije, zavjet ispunio rado zasluženo.

Datacija: 200-300- godina.

Slika 30. Preuzeto sa: <http://lupa.at/23380/photos/1>

²⁶⁶ Imamović 1977, 169.

14. EPIGRAFSKA ARA POSVEĆENA BOGINJI POMONI

Spomenik je pronađen 1890. godine u gradskoj vijećnici uz zid, i bio je sekundarno na tom mjestu, izvaljen. Natpis je uokviren profiliranim okvirom, dok se i sa strana spomenika nalaze okviri, a zadnja strana spomenika je prazna. Na gornjoj strani spomenika se nalazila neka vrsta nastavka koji je predstavljao ukras, to se saznaje po rupi koja se nalazi na vrhu spomenika. Spomenik je postavljen u čast vitezu Kaju Juliju Silvanu Melaniju od prokuratora Publija Flaminija Pomonala.²⁶⁷ Spomenik ima 21 red teksta, a veći dio spomenika je oštećen.²⁶⁸ Spomenik se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Dimenzije: Visina: 150cm, Širina: 65cm, Dubina: 56cm.

Katalog epigrafske građe gdje je spomenik pohranjen: CIL III, 12732 = AE 1893, 0129 = AHB p 161 = LUPA 23804

Online baze u kojima je pohranjen spomenik: EDH – 052634 = EDCS-29900017 = 23804

Literatura: Radimsky 1891, 14-15.; Paškvalin 1963, 142.; Imamović 1977, 175-176., 412.; Bojanovski 1988, 196. ; Mesihović 2011, 161.

C(aio) Iul(io) Silvano / Melanioni eq(uo) / publ(ico) flam[in]i Po/m[on]ali [---]ur om⁵ nibus eq[ue]s[tri]bus militiis [fu]nc(to) / proc(uratori) Aug(usti) [---] / [---]rc per provin(cias) / XXIII proc(ratori) Augu(sti) /¹⁰ [ra]tionis [---] / [---]rciro / [pr]oc(uratori) o[---] / [-----] /¹⁵ [---]ic[---] / [patrono] muni[cipii] / [Do]maviano(rum) / [---]ni i[---]e / [---] patrono /²⁰ p[r] ovinc(iae) / [---]v[---]

Slika 31. Preuzeto sa: <http://lupa.at/23804/photos/2>

Datacija: 201-230. godina.

²⁶⁷ Radimsky 1891, 15.

²⁶⁸ Imamović 1977, 412.

12. Literatura

1. ALFÖLDY 1965.: Géza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*. Mit einem Beitrag von András Mócsy. Budapest.
2. BAUM, SREJOVIĆ 1959.: Milica Baum, Dragan Srejšović, Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla, knjiga III, str. 23-55. 2.
3. BAUM, SREJOVIĆ 1960.: Milica Baum, Dragan Srejšović, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla, knjiga IV, str. 3- 31.
4. BENAC 1951.: Alojz Benac, *O ishrani prehistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine.*, GZM, v. 5, 271-279.
5. BOJANOVSKI 1965.: Ivo Bojanovski, Arheološki pabirci sa područja antičke Domavije, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knjiga VI, Tuzla, str. 101-111.
6. BOJANOVSKI 1972.: Ivo Bojanovski, Severiana Bosnensia, ČGT 9, 37–52.
7. BOJANOVSKI 1982.: Ivo Bojanovski, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, ARR JAZU VIII — IX, 89 — 120, Zagreb
8. BOJANOVSKI 1988.: Ivo Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba, ANU BiH, Djela, LXVI, CBI, 6 Sarajevo
9. BOJANOVSKI 1999.: Ivo Bojanovski, Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, Radovi sa simpozijuma „Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st.“, 8 - 11. XI 1973., 133 — 175, Zenica.
10. BUSULADŽIĆ 2017.: Adnan Busuladžić, Slučajni neobjavljeni arheološki nalazi sa prostora Srebrenice, Historijska misao, god. III, br. 3, Tuzla, 11-55.
11. DEVIS 1938.: O. Devis, *Ancient mining in the central Balkans*, Revue internationale des etudes balcaniques, Beograd, 405-418.
12. DUŠANIĆ 1971.: Slobodan Dušanić, Heteroklitičko metalli u natpisima rudničkog novca, Živa antika, 21, 535-554.

13. DUŠANIĆ 1977.: Slobodan Dušanić, Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, 52 — 94, Berlin – New York. 9.
14. DUŠANIĆ 1980.: Slobodan Dušanić, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istorijski glasnik I–II*, 7–55. Beograd.
15. DUŠANIĆ 1995.: Slobodan Dušanić, Late Roman mining in Illyricum: Historical observations, Belgrade - Bor: Archaeological Institute and Museum of Mining and Metallurgy, 219–225.
16. FRANK 1933.: Tenney Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome*, Baltimore.
17. GABRIČEVIĆ 1954.: Branko Gabričević, Sarajevski medaljon sa prikazom tračkog konjanika, *GZM, nova serija*, sv. IX, 41-46.
18. HIRT 2010.: Alfred Michael Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC – AD 235*, Oxford Classical Monographs, Oxford.
19. IMAMOVIĆ 1977.: Enver Imamović, Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
20. IMAMOVIĆ 1999.: Enver Imamović, Neki pogledi na problem rimske eksploatacije srebra u istočnoj Bosni, *Prilozi*, 28, Sarajevo, str. 47-56.
21. IMAMOVIĆ 2002.: Enver Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, *ČGT*, 7-36, Tuzla.
22. MERDANIĆ ŠAHINOVIĆ 2020.: Dženefa Merdanić Šahinović, Administrativno–pravno uređenje rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne u III stoljeću, *Godišnjak Udruženja „BATHINVS” Acta Illyrica*, vol. 4, 175-221., Sarajevo.
23. MESIHOVIĆ 2011.: Salmedin Mesihović, *Antiqvi homines Bosnae*, Sarajevo.
24. MIRKOVIĆ 1975.: Mirsolava Mirković, Iz istorije Polimlja u rimsko doba, *Godišnjak CBI*, god. XIV/12, 95-108.
25. MIRKOVIĆ 1977.: Miroslava Mirković, Ein Barbareneinfall in Obermoesien und das noröstliche Dalmatien im Jahre 254. *Limes. Akten des XI. int. Limesk*, Budapest, 249-258.
26. MROZEK 1968.: Slawomir Mrozek, Die kaiserlichen Bergwerksprokuratoren in der Zeit des Prinzipats, *Zeszyt*, 34, *Historia* 4, 45–67.
27. NOESKE 1977.: Hans-Christoph Noeske, Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Gold-bergwerke in römischer Zeit. *BJb* 177, 271–416.
28. PAŠALIĆ 1954.: Esad Pašalić, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, *GZM, N.S. Arheologija*, sv. IX, 47—75, Sarajevo.

29. PAŠALIĆ 1960.: Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Zemaljski muzej, Sarajevo. Hercegovine od prahistorije do početka XX st.*, 8 - 11. XI 1973., 133 — 175, Zenica.
30. PAŠKVALIN 1961.: Veljko Paškvalin, *Bronzana votivna ruka iz Sasa*, GZM, nova serija, sveska XV-XVI, 203-209.
31. PAŠKVALIN 1963.: Veljko Paškvalin, *Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine*, GZM N.S. *Arheologija*, sv. XVIII, 127–153, Sarajevo.
32. PAŠKVALIN 1969.: Veljko Paškvalin, *Rimski žrtvenici iz Starog Majdana*, GZM, N.S. *Arheologija*, sv. XXIV, 165–169, Sarajevo.
33. PAŠKVALIN 1970.: Veljko Paškvalin, *Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na području Japre u antičko doba*, GZM, N.S. *Arheologija*, sv. XXV, 19–28., Sarajevo.
34. PATSCH 1893.: Carl Patsch, *Bericht über eine Reise in Bosnien*, AEM 16, Wien, 75–93.
35. PATSCH 1907.: Carl Patsch, *Arheološko – epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, GZM, god. XIX, 431 — 470, Sarajevo
36. PFLAUM 1950.: Hans-Georg Pflaum, *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris.
37. PFLAUM 1955.: Hans-Georg Pflaum, *Deux carrières équestres de Lambèse et de Zana*, Libya, III, 124– 154.
38. POGATSCHNIG 1890.: Ludwig Pogatschnig, *Stari rudokopi u Bosni*, Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo, knjiga 2, str. 125-188.
39. RADIMSKY 1891.: Vjenceslav Radimsky, *Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi*, GZM, god. III, knj. I, 1-19, Sarajevo
40. RADIMSKY 1892.: Vjenceslav Radimsky, *Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891.*, GZM, god. IV, knj. I, 1-24
41. RADIMSKY 1894.: Vjenceslav Radimsky, *Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893.*, GZM, 1894., 1-48.
42. RAMOVIĆ 1960.: Mehmed Ramović, *Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju tokom rimskog doba i srednjeg vijeka, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knjiga IV, 33-43, Tuzla
43. RUCKER, 1901.: A. Rucker, *Ober den Blei - und Silberbergbau in Srebrenica*, Beč, 1901.
44. SANADER 1996.: Mirjana Sanader, *Novi aspekti kulta božice Terra Matri*, *Opuscula archaeologica*, Vol. 20, No. 1, 119 — 130, Zagreb.

45. SANADER 1999.: Mirjana Sanader, Rasprave o rimskim kultovima, Zagreb.
46. SCHALLMAYER 1990.: Egon Schallmayer, Corpus = Der römische Weihebezirk von Osterburken I. Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier - Inschriften des Römischen Reiches. Stuttgart 1990.
47. SERGEJEVSKI 1928.: Dimitrije Sergejevski, Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika, GZM, 79-98.
48. SERGEJEVSKI 1930.: Dimitrije Sergejevski, Epigrafski i arheološki nalazi, GZM, god.XLII, sveska 2, 157-168.
49. ŠAČIĆ 2016.: Amra Šaćić, Administrative Organisation of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I–III century), rukopis doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Ljubljani, Ljubljana.
50. ŠAČIĆ BEĆA 2022.: Amra Šaćić Beća, Mining in the Inland of the Roman province of Dalmatia in the 3 rd and 4 th centuries. In (ed. A. Cedilnik & M. Lovenjak Na obzorju novega: območje severnega Jadrana ter vzhodnoalpski in balkansko-podonavski prostor v obdobju pozne antike in zgodnjega srednjega veka: posvečeno Rajku Bratožu ob njegovi sedemdesetletnici), 177 – 211.
51. ŠAJIN 2011.: Željka Šajin, Od konduktora do prokuratora, Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske, godina III, broj 3, 37-55.
52. ŠAJIN 2014.: Željka Šajin, Uređenje rimskih rudnika srebra i olova u španskim provincijama i u Iliriku, rukopis doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Beogradu, Beograd.
53. ŠKEGRO 1998.: Anre Škegro, Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije, Opuscula Archaeologica, vol. XXII, Zagreb.
54. ŠKEGRO 1999.: Ante Škegro, Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije, Zagreb
55. VELETOVAC 2014.: Edin Veletovac, Istočnobosanska rudarska oblast, ANU BIH Godišnjak, CBI 43, 113 — 121, Sarajevo.

13. Izvori fotografija

Slika 1. *Nacrt varoši Domavije*, preuzeto iz: Radimsky 1891, 18.

Slika 2. *Rudnici u Rimskom carstvu*, preuzeto iz: Hirt, 2010,11.

Slika 3. *Pregledna karta antičkog rudarstva u Bosni sa tri rudonosna distrikta*, preuzeto iz: Bojanovski, 1982, 95.

Slika 4.: *Dalmatinski rudnički novac*, preuzeto iz: Škegro 1999, 60.

Slika 5.: *Spomenik posvećen Katiliji Trifini*, preuzeto iz: Radimsky 1891, 6.

Slika 6.: *Spomenik posvećen Aleksandru Severu*, preuzeto sa: <http://lupa.at/23810/photos/1>

Slika 7.: *Spomenik posvećen Trebonijanu Gallu*, preuzeto iz: Radimsky 1892, 8.

Slika 8.: *Gradska vijećnica*, preuzeto iz: Radimsky 1891, 8.

Slika 9.: *Skica Domavije prema Pogatschnigu*, preuzeto iz: Radimsky 1891, 18.

Slika 10.: *Mapa termi*, preuzeto iz: Radimsky 1894, tabla II.

Slika 11.: *Mozaik*, preuzeto iz: Radimsky 1894, tabla III.

Slika 12.: *Mozaik 2*, preuzeto iz: Radimsky 1894, tabla IV.

Slika 13.: *Krilati genij*, preuzeto iz: Imamović 2002, 23.

Slika 14.: *Bronzana figura Pana*, preuzeto iz: Busuladžić 2017, 38.

Slika 15.: *Brončana ruka Sabazija*, preuzeto iz: Paškvalin 1961, 207.

Slika 16.: *Brončana ruka boga Sabazija*, preuzeto sa: <https://www.zemaljskimuzej.ba/bs/arheologija/antika/bronzana-ruka-sabazijeva-kulta>, pristupljeno: 22.5.2023.

Slika 17.: Preuzeto sa: <http://lupa.at/30331/photos/1>, pristupljeno: 2.3.2023.

Slika 32. Preuzeto sa: <http://lupa.at/23811/photos/1> pristupljeno: 2.3.2023.

Slika 33. Preuzeto sa: <http://lupa.at/23922/photos/1> pristupljeno: 4.3.2023.

Slika 34. Preuzeto sa: <http://lupa.at/23810/photos/1> pristupljeno: 4.3.2023.

Slika 35. Preuzeto sa: <http://lupa.at/23312/photos/1> pristupljeno: 4.3.2023.

Slika 22. Preuzeto sa: <http://lupa.at/23796/photos/4> pristupljeno 6.3.2023.

Slika 36. Preuzeto sa: <http://lupa.at/23716/photos/5> pristupljeno: 6.3.2023.

Slika 37. Preuzeto sa: <http://lupa.at/30314/photos/1> pristupljeno: 7.3.2023.

Slika 38. Preuzeto iz: Imamović, 1977:367, sl. 102

Slika 39. Preuzeto iz: Bojanovski 1965, 103., sl. 9.

Slika 40. Preuzeto iz Radimsky, 1891, 3., sl. 4

Slika 41. Preuzeto iz: Radimsky 1894, 29, sl. 46.

Slika 42. Preuzeto sa: <http://lupa.at/23686/photos/1>, pristupljeno: 6.4.2023.

Slika 43. Preuzeto sa: <http://lupa.at/23380/photos/1>, pristupljeno: 5.5. 2023.

Slika 31. Preuzeto sa: <http://lupa.at/23804/photos/2> pristupljeno: 6.5.2023.

Karta 1.: *Nalazišta sa spomenicima domaćih božanstava*, preuzeto iz: Paškvalin 1963, 131.

Karta 2.: *Nalazišta sa spomenicima rimskih božanstava*, preuzeto iz: Paškvalin 1963, 141.

Karta 3.: *Nalazišta sa spomenicima grčkih, tračkih i orijentalnih kultova*, preuzeto iz: Paškvalin 1963, 145.

14. Sažetak

Područje današnje Srebrenice je tokom antičkog perioda imalo veliki značaj. Zahvaljujući rudama kojim je bogato omogućilo je svoj nesmetan rast i razvoj. Na ovom prostoru su se razvila dva centra/grada, Domavia i Skelani. Dolaskom Rimljana na prostor Bosne i Hercegovine, njihovu veliku pažnju privlače upravo ovi dijelovi istočne Bosne. Tadašnji rudnici u ostalim dijelovima carstva su već bili prilično istrošeni, pa Rimljani fokus eksploatacije rude prenose u istočnu Bosnu, gdje vrše eksploataciju rude srebra, dok u sjeverozapadnoj Bosni vrše eksploataciju rude željeza, a u srednjoj Bosni eksploataciju rude zlata.

U interesu ovog rada je područje Domavije u antičkom periodu i uticaj koji je rudarstvo imalo na njegov razvoj. Sa svojim dolaskom, Rimljani usavršavaju i podižu na veći nivo eksploataciju rude. Sa njima dolaze i mnogobrojni rudarski stručnjaci, radna snaga, te zanatlije, trgovci i drugi. Područje Domavije tada biva naseljeno raznim doseljenicima, te domaće stanovništvo se trebalo asimilirati životu sa njima. Pored ovoga, dešava se razvoj urbanih dijelova grada i arhitekture, izgrađene su gradska vijećnica, sudnica, gradske terme, tržnica i druge bitne građevine. Otkriveni su brojni kulturni spomenici, koji svjedoče prisustvu rimskih kultura. Pronađeno je ukupno sedam spomenika rimskog kulta i jedan spomenik orijentalnog kulta.

Upravo zbog rudarske aktivnosti, Domavija je iz statusa u kojem je na početku bila, vicus, prešla u status municipija, što se desilo za vrijeme Septimija Severa (193-211), dok se u statusu kolonije pominje za vrijeme vladavine Trebonijana Galla (251-253.). Domavija također postaje i administrativni centar rudarstva, prvo za sve rudnike Panonije i Dalmacije, a poslije se rudnici željeza daju u zakup zbog loše finansijske situacije u carstvu, pa Domavija postaje administrativni centar za sve rudnike srebra Panonije i Dalmacije. O ovome informacije pružaju različiti epigrafski spomenici pronađeni na prostoru Domavije, koji su od velikog značaja.

15. Summary

The area of Srebrenica had great importance during the ancient period. Because of ores which area of Srebrenica have, it enabled unhindered growth and development. In this area developed two centers/towns, Domavia and Skelani. When the Romans came in the territory of Bosnia and Herzegovina, these parts of eastern Bosnia was attracted their attention. The mines of that time in other parts of the empire were already quite worn out, so the Romans transferred the focus of ore exploitation to eastern Bosnia, where they exploited silver ore, while in northwestern Bosnia they exploited iron ore, and in central Bosnia they exploited gold ore.

The interest of this study is the area of Domavija in the ancient period and the influence that mining had on its development. With their arrival, the Romans improved and raised the exploitation of ore to a higher level. With them come numerous mining experts, workers, craftsman, traders and others. The area of Domavija was then inhabited by various settlers, and the local population had to assimilate to life with them. In addition to this, the development of urban parts of the city and architecture is council house, courthouse, thermal baths, market and other important buildings were built. Numerous cult monuments were discovered, testifying to the presence of Roman cults. A total of seven Roman cult monuments and one oriental cult monument were found.

Precisely because of the mining activity, Domavija changed from the status it was in at the beginning, *vicus*, to the status of a *municipium*, which happened during the time of Septimius Severus (193-211), while it was mentioned in the status of a *colonia* during the reign of Trebonianus Gallus (251- 253.). Domavija also becomes the administrative center of mining, first for all the mines of Pannonia and Dalmatia. Later the iron mines are leased due to the bad financial situation in the empire, so Domavija becomes the administrative center for all the silver mines of Pannonia and Dalmatia. Information about this is provided by various epigraphic monuments found in the area of Domavija, which are of great importance.

16. Biografija

Ajla Šabanija Softić rođena je 27.01.1999. godine u Visokom. Osnovnu školu, a nakon nje i Gimnaziju završila je 2018. godine u Visokom, te potom 2018. godine upisala prvi ciklus studija arheologije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Prvi studij ciklusa okončava 2021. godine i stiče zvanje bakalaureat/bachelor arheologije, odbranivši dodiplomski rad na temu *Domavia*. Iste godine upisuje II ciklus studija arheologije na Filozofskom fakultetu, Odsjek za historiju- Katedra za arheologiju. Tokom studija, učestvovala je u različitim aktivnostima u saradnji sa Zavičajnim muzejem Visoko, te brojnim arheološkim istraživanjima pod mentorstvom profesora sa Katedre za arheologiju ili Zavičajnog muzeja Visoko. Lokaliteta na čijim arheološkim istraživanjima je učestvovala su:

- Arheološko iskopavanje na lokalitetu Metaljica u Vilovcu kod Tarčina, općina Hadžići, I faza (24.10. – 5.11. 2019. god)
- Plan implementacije arheološka istraživanja lokaliteta Kundruci kod Visokog (27.7.-29.7. 2020. god.)
- Sistematsko arheološko istraživanje lokaliteta Svibe u Gornjem Moštru kod Visokog – I faza (6.10.-21.10.2020. god.)
- Sistematska arheološka istraživanja na lokalitetu Kundruci kod Visokog (30.10.-6.11.2020. god.)
- Sistematsko arheološko istraživanje srednjovjekovne utvrde Čajangrad u Malom Čajnu kod Visokog – III faza (oktobar 2021. godine)
- Sistematsko arheološko istraživanje srednjovjekovne utvrde Čajangrad u Malom Čajnu kod Visokog – IV faza (23.5.-1.6.2022. godine)